

# A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET KAUKÁZUSI FORRÁSAI

M. LEZSÁK GABRIELLA

*„Az Akadémia és az egyetem által elfogadott finnugor származtatás számúzta a kutatók érdeklődési köréből mindazt, ami ellentmondott volna a tannak, és ez az egyoldalúság mind a mai napig uralkodik a magyar őstörténet kutatásában: a régészek szinte csak illusztrációkkal szolgálnak a nyelvtudomány tételeihez.”*  
(László Gyula)<sup>1</sup>

**ABSZTRAKT:** Jelen dolgozatban a magyar eredethagyomány alapján a Kaukázus térségére vonatkozó kutatásokat foglalom össze, bemutatom a 2016 óta éves rendszerességgel végzett észak-kaukázusi régészeti kutatásokat, és a Magyarországi Intézet támogatásával az Északnyugat-Kaukázusban, az Anapa város melletti Andrejevskaja scselben (Oroszország, Krasznodari határterület) megvalósult első magyar–oros régészeti feltárás eredményeit is. Az áttekintés tanulsága, hogy a Kaukázus térségét nem lehet kiiktatni a magyar őstörténeti kutatásokból, hiszen több diszciplína forrásanyaga is ennek a területnek a közelebbi és tágabb környezetébe vezet. Ezt támaszthatja alá pl. a magyarságnak az onogurból levezethető, idegenek által használt neve, a magyarok régi szabir-szavárd neve, a magyarság eredetmondája: a csodaszarvasmonda, a bolgár-török „jövényszavak” magas aránya, a „magyar típusú” leletek és temetkezési szokások jelenléte a térségben, vagy a kortárs kútfők magyarokra vonatkoztatott helyi ada-

---

<sup>1</sup> László 1994, 8.

tai, köztük pl. a 6. század első felében „Muagerisz” (Megyer<sup>2</sup> vagy Mogyeri<sup>3</sup>) hun fejedelem regnálása a Meótisz<sup>4</sup> mellékén stb. Nyilvánvaló, hogy a régészeti kutatások horizontját sem szűkíthetjük le kizárólag a 9–10. századra, hanem az onogur, szabir és hun hagyományok miatt az ezt megelőző időszakok helyszíni régészeti kultúráit is meg kell vizsgálnunk. Eredmény azonban csak az összes releváns diszciplína, a történettudomány, régészet, embertan, genetika, néprajz, etnomuzikológia, nyelvészet stb. összehangolt, kitartó munkájával érhető el.

**ABSTRACT:** In the present study I have summarized researches in the Caucasus-Region carried out on the basis of the Hungarian origin myth. I have also presented the archaeological expeditions in the North Caucasus performed regularly since 2016 and the results of the first Hungarian-Russian archaeological excavation in North-West Caucasus, in Andreyevskaya Shchel, near the city of Anapa (in Krasnodar Krai, Russia) supported by the Institute for Hungarian Studies. I have come to the conclusion that Hungarian prehistoric research should not exclude the Caucasus region since the source material of several disciplines points in the direction of this region.

Among others, the above standpoint is justified by the name of Hungarians used by strangers that derived from Onogur; the old Savir-Savard name of Hungarians; the legend the Wonderful Deer; the high rate of Bulghar–Turkic loan words; the presence of Hungarian-type archaeological finds in the region and the contemporary local references to Hungarians, e.g. to the reign of the (Megyer) Hun monarch, King Muageris by the Maeotis Swamp, etc. Obviously, we can neither limit archaeological research to the 9<sup>th</sup> -10<sup>th</sup> centuries; we should also study the local archaeological cultures of the previous periods due to the Onogur and even Savir and Hun traditions. Result can only be achieved by the coordinated and persistent work of all the relevant disciplines: history, archaeology, anthropology, genetics, ethnology, ethnomusicology, linguistics, etc.

---

2 Moravcsik 1927, 265.

3 Németh 1930,167.

4 A Meótisz formát Bollók János klasszika-filológus fordítása alapján használom. Anonymus – Kézai 2004 .

## 1. Kutatóstörténeti áttekintés

A hazai, középkori krónikákban fennmaradt magyar eredethagyomány legősibb rétege az Azovi-tenger (Meótság) partvidékéhez, a Kubán-vidékhez és a Kaukázus térségéhez köthető. A keleten maradt magyarság felkutatása, majd az „őshaza” keresése is ezeken a területeken kezdődött meg. Ezt az irányvonalat a 19. század második felében a nyelvtudomány törte meg, amikor a magyar nyelvet a finnugor nyelvcsaládba sorolták, és egynek vették a nép történetét a nyelv történetével. A 19. század végére két fő irányvonal bontakozott ki: az egyik főként a nyelvészeti adatok alapján, „legközelebbi nyelvrokonaink” mai életterületén, az Urál vidékén és Nyugat-Szibériában kereste a magyarság őshazáját, míg a másik jóval délebbi területeken, összhangban a magyar eredethagyománnyal és az írott források túlnyomó többségével.<sup>5</sup> Fontos hangsúlyozni, hogy mindegyik őshazaelmélet csupán hipotézis, eddig egyik feltevést sem sikerült maradéktalanul bizonyítani. Alapjaiban torz tehát az a szemlélet, amely csak az északi, ún. „finnugor” területekre lokalizált „őshazákat” fogadja el tudományosnak, a délit pedig a „szittyá-hun ősök ábrándját kergető”, „dilettáns” nézeteknek, „átpolitizált, napi használatra készült szimbolikus őstörténetnek” állítja be.<sup>6</sup> A középkor folyamán a magyar őshazára vonatkozóan a hazai, latin nyelvű hagyományban két terület különíthető el: Szkítia és Magna Hungaria. Az Árpád-kori krónikások a magyarok őshazáját „Scythia” néven írták le, és azt a területet értették rajta, ahol a magyarság kialakult, és ahonnan a Kárpát-medencébe költözött.<sup>7</sup> A 13. század közepe táján a domonkos rendi szerzetes, Julianus utazásai alapján az érdeklődés középpontjába egy földrajzilag is pontosabban meghatározható terület került: a Volga menti „Magna Hungaria”. A Szkítia-hagyományhoz tartozó csodaszarvasmonda szerint az Azovi-tenger

5 Utóbbi általánosságban a „kaukázusi őshaza” elnevezést kapta, amely kifejezés teljesen helytálló, hiszen az uráli őshaza sem az Urál hegységbe helyezi az őshazát, hanem annak déli vagy keleti előterébe, tehát annak vonzáskörzetébe.

6 Ld. pl.: Vásáry 2014, 570.

7 Deér 1930, 243–263.

(Meótisz) mocsaras, szigetektől szabdalt partvidéke volt a magyar etnogenezis színhelye,<sup>8</sup> és részben ide vonatkoztatható Kézai Simon krónikájának „Szkítia”, Transzkaukáziába pedig a „Terra Evilath”<sup>9</sup> megnevezése is. Utóbbival összhangban a Kaukázuson túl, „Perzsia vidékén” telepedtek le a honfoglalóktól elszakadt, de velük azonos néven, „sabartoi asphaloí”-ként nevezett<sup>10</sup> magyarok. A 13. században a domonkos rendi szerzetesek is a Kaukázus térségében keresték a keleten maradt magyarok nyomait,<sup>11</sup> és ez az irányvonal később is meghatározó maradt<sup>12</sup> a nagyszabású, 19. század végi Zichy-expedíciókig bezáróan.<sup>13</sup>

A 19. század végére viszont Hunfalvy Pál és Budenz József tevékenysége nyomán egyre nagyobb teret kapott a finnugor rokonság eszméje, amely szöges ellentétben állt a magyarság autentikus eredethagyományával. A nyelv-

8 Ld.: Kézai Simon (1285 k.) krónikáját: Szentpétery 1937, 143–145.

9 A csodaszarvasmondában található „terra Evilath” megnevezés, ahol Kézai Simon szerint Ménrót (Nimród) és Eneth fiai: Hunor és Magor születtek, a Bibliában is megtalálható, valóban létező földrajzi terület volt a Kaukázus déli térségében. Erről ld. Thúry 1897a, 401–403.; Krausz 1898, 293–305. Thúry úgy vélte, hogy Eviláth földje a Kaukázus nyugati ága alatti terület, amely akkoriban Perzsiához tartozott, és szomszédos volt Meótisz tartományával. Hunor és Magor később elköltöztek a Meótisz ingoványai közé, de Kézai szerint Ménrót (Nimród) és a többi fia, illetve utódaik ott maradtak „Persisben” és a Kézai-krónika születésének idejében (1285 k.) is ott éltek. Kézai azt is tudni vélte, hogy „testalkatra és színre nézve” hasonlók voltak a hunokhoz (magyarokhoz), és nyelvük is csak annyiban különbözött, mint „a szászoké a thüringiaiakétól” (Thúry 1897a, 399.). A Kézai-krónikában szereplő „Evilath” területe Bakay Kornél szerint sem lehetett máshol, csak a Kaukázus térségében (Bakay 1998, 17.).

10 VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár „A birodalom kormányzása” c. munkája (10. század közepe) szerint a magyarokat nem türköknek, hanem „szabartoi aszfaloí”-nak hívták. A magyar vonatkozású adatok nemcsak a császár udvarában járt Tormás Árpád-házi herceg és Bulcsu horka előadásából, hanem korábbi feljegyzésekből, követjelentésekből származnak. Ld.: DAI 171–175. (Moravcsik Gyula fordítása.) V. ö. Moravcsik 1988, 43–45.; Kapitánffy 1997, 39–42.

11 A Richardus-jelentésből kitűnik, hogy Ottó, Domonkos-rendi szerzetes a Kaukázus északi térségében a magyarok nyomaira bukkant, Julianusék is ezért indultak ugyanarra a területre. Erről részletesen: Bendefy 2000, 218–239; Szabados 2017, 17.

12 Ld. pl. Hatvani Turkolay Sámuel, Orlay János, Jaksics Gergely és Ó-Gyallai Besse János kaukázusi utazók jelentéseit. A feljegyzések szerint a Kaukázus térségében élő népek többségének történeti emlékezetében a 18–19. században még élt az a narratíva, hogy a magyarság onnan származott. Ld. különösen a Kaukázus északi előterében, a Kuma folyó mentén lévő Magyar nevű város romterületére vonatkozó adatokat, korabeli kutatásokat. Összefoglalóan ld.: Zichy 1905, 88; Vásáry 2008, 175–178; M. Lezsák 2017a, 53–75.

13 Zichy 1897; Zichy 1905; Szádeczky–Kardoss 2000.



vészeti irányvonal egyoldalúsága ellen nemcsak történészek (pl. Fiók Károly, Thúry József, gróf Kuun Géza) tiltakoztak, hanem 1875-ben „a magyar régészet atyja”, Rómer Flóris és a korszak másik régész kiválósága, Hampel József is. A keleti régészeti anyag ismeretének szükségességét hirdetve úgy vélték, hogy az „óshaza” kutatóinak nem pusztán nyelvészeti adatokra kell támaszkodniuk, hanem ebben a munkában a régészetnek alapvető szerepe kell, hogy legyen.<sup>14</sup> Mindketten jártak keleten, és a régészeti analógiák alapján a délorosz területek, a Fekete-tenger északi partvidéke, a Krím félsziget, illetve a Kaukázus fontosságát hangsúlyozták, kiemelve a szaszanida kultúra hatását eleink anyagi műveltségére.<sup>15</sup>

Az „ősmagyarág” keleti nyomainak felkutatására szervezett Zichy-expedíciók (1895–1898) keretében a szekszárdi apátplébános régész, Wosinsky Mór, majd Pósta Béla, a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának őre voltak az első magyar régészek, akik helyszíni kutatásokat végeztek a Kaukázus térségében. Wosinsky az 1895-ös, első expedíció alatt volt tagja a kutatóútnak, az általa gyűjtött régészeti tárgyakat Pósta dolgozta fel és publikálta, a 3. expedícióban pedig már személyesen is részt vett. A közel egyéves kutatóút során Pósta azokat a területeket kereste fel, amelyeken „egyrészt a magyarság a történelmi időkben lakott, másrészt ahol a finn-ugorság a török-tatár népekkel érintkezett.”<sup>16</sup> A Volga mente, az Urál déli előtere, a Minuszinszki-medence mellett a Kaukázus térségében, többek között a Kubán-vidéken is talált Kárpát-medencei párhuzamokra.<sup>17</sup> Eredményei alapján „az iráni területek felől jött műáramlatok” tanulmányozását és a Kaukázus térségének kutatását az egyik legfontosabb feladatnak tartotta.<sup>18</sup>

1926-ban, majd 1935-ben Fettich Nándor régész járta végig a nagyobb orosz múzeumokat és a Kaukázus déli részére, Grúziába is eljutott.<sup>19</sup> Kutatásai alapján a korai grúz egyházi ékszerek palmettamotívumait a honfoglaló ma-

14 Rómer 1875, IX. 9–17; 39–48; 78–81.; Hampel 1900, 802–803.

15 Hampel 1900, 802–803.

16 Banner 1962, 107.

17 Pósta 1905, 300–302.

18 Pósta 1905, 300–302.

19 Sipos–Tavkul 2012, 31.

gyarság díszítőművészetével hozta közeli rokonságba.<sup>20</sup> Szerinte a perzsa-szaracén orientációjú arany- és ezüstművességet a Kaukázus irányából a magyarok terjeszthették el a 9. században a dél-orosz területeken.<sup>21</sup> Fettich vonta be a magyar őstörténeti kutatásokba az orosz Zakharov és Arendt professzorokat is, akik 1935-ben úgy vélték, hogy az Észak-Kaukázus területén ásatásokat kell kezdeményezni, mert csak ezek után lehet majd szakszerűen feldolgozni a 8–9. századi sztyeppe-i lovas-nomád emlékanyagot.<sup>22</sup> Ekkoriban vált ugyanis ismertebbé Oroszország déli területein és a Kaukázus északi előterében az ún. szaltovói kultúra, amelynek kialakulásában az orosz szerzőpáros a magyaroknak vezető szerepet tulajdonított. Szerintük „az észak-kaukázusi és a Donyec vidéki sírleletek és a szórványosan előforduló régiségek a magyarság kultúrájának emlékei. Ez volt az a hódító osztály, amely Konstantinosz Porphürogenetosz Levediájában és a szomszédos népek területein uralkodó szerepet játszott. Az orosz múzeumok idevágó gazdag anyaga még nem ment át a tudományos használatba. Új ásatások valószínűleg további lehetőségeket fognak nyitni az itt érintett problémának több oldalról való megvilágítására”. A Volga–Káma vidéki lovas-nomád leleteket is a magyarok egyik északra települt csoportjával hozták kapcsolatba, akik szerintük az ottani „finnugorokat” leigázták, és prémkereskedelmen alapuló adószedő telepeket létesítettek közöttük. A régészeti leletek alapján úgy vélték, hogy a magyarok egy másik csoportja a Kubán–Kaukázus vidékén élt.<sup>23</sup>

A Zakharov és Arendt által megkezdett régészeti irányvonal azonban Oroszországban az egyre erőteljesebb sztálini diktatúra kiépülésével megszakadt, a lovas-nomád népek kutatása évtizedekre margóra került.<sup>24</sup> A II. világháború után már nemcsak a Szovjetunióban, hanem érdekszférájában, így Magyarországon is a marxista-leninista szemléletmódot, a „*dialektikus és történelmi materializ-*

---

20 Fettich 1959, 48.

21 Fettich 1937, 86–94.

22 Zakharov–Arendt 1935, 46.

23 Zakharov–Arendt 1935, 78, 76.

24 Bálint 1994, 43. A hitleri Németország Hun Birodalomhoz való hasonlításáról ld. újabban: Bihari 2014, 83, 232.

*must*” követelte meg a politikai hatalom,<sup>25</sup> az őstörténet-kutatásokat főként a pánszláv teória és annak történeti-régészeti igazolása uralta. Ez az irányvonal többnyire ellehetetlenítette a téma és a térség további vizsgálatát,<sup>26</sup> és bár voltak egyéni kezdeményezések,<sup>27</sup> a tervszerű kutatások elmaradtak. Czeglédy Károly nyelvész terve, egy kaukázológiai tanszék létrehozása sem valósult meg.<sup>28</sup> Oroszországban csak az 1960-as évek végétől tapasztalható változás: ekkoriban kapcsolódott be a kutatásokba Pletnyova, aki a szaltovói kultúrával is behatóan foglalkozott. Szerinte a Don torkolatnál és a Tamany-félszigeten a kultúra bolgár variánsa feltételezhető, míg a Kubán felső folyásánál az alánok éltek.<sup>29</sup> A magyarság jelenlétével viszont Pletnyova ebben a térségben egyáltalán nem számolt, szembekerülve ezzel Zakharov és Arendt korábbi nézeteivel, és esetenként a magyar kutatókkal is. Amint arra Erdélyi István régész rámutatott: a szaltovói kultúra területén „tétélezhető fel a bolgár és a magyar törzsek békés együttélése és talán keveredése is”, de „sajnos a magyar törzsek számára a régészeti térképeken eddig még nem akadt hely.”<sup>30</sup> „Pedig bizonyos, hogy őseink a szaltovó-majeckojei kultúra népeivel komoly érintkezésbe kellett, hogy lépjenek a Kaukázus előterében, a Don-vidéken és Levédiában.”<sup>31</sup> Erdélyi Istvánnak köszönhetően a Kaukázus térsége viszont nem került le teljesen a napirendről, az 1960-as, 70-es években honfoglaló magyar jellegű leletek után kutatva Azerbajdzsán, Dagesztán, Grúzia és Észak-Oszétia több múzeumát, illetve kutatóhelyét látogatta meg, majd később Csecsenföldet is, 1978-ban pedig a Kabard-Balkár

25 A megalkuvásra képtelen tudósok a politikai „tisztozás” áldozatai lettek: Zakharovot Szibériába száműzték, míg Arendt professzort a bolsevik hatalom kivégeztette (Ld. Bendefy 1999, 397; Seres 2012, 39.). A bolsevik diktatúra magyarországi kiszolgálói többek között a történész Hóman Bálintot és a régész Fettich Nándort ítélték el: a két kiváló tudós akadémiai tagságát felfüggesztették, Hóman Bálint a váci fegyházban halt meg, míg Fettich Nándor kényszernyugdíjasként, segédtisztviselőnek lefokozva folytathatta kutatómunkáját.

26 Vásáry István megfogalmazása szerint „Az utóbbi fél évszázadban [...] a kaukázusi témák nem voltak „divatosak”.” Vásáry 2008, 178.

27 Ld. pl. Boros 1980; Tardy 1988; Erdélyi 2008.

28 Erdélyi 2004, 34.

29 Плетьева 1967, 5–6.

30 Erdélyi 1977a, 67.

31 Erdélyi 2004, 74.

Autonóm Köztársaságot és a Kubán-völgyét.<sup>32</sup> A kutatóutak eredményeit Erdélyi István csak évtizedekkel később, 2008-as könyvében foglalta össze. Rajzos táblákon és fényképeken közölte az általa összegyűjtött magyar típusú leleteket, és azt is leszögezte, hogy a térség kutatását „ideje lenne megkezdeni”, mert ez a terület magyar őstörténeti szempontból „kulcsfontosságú lehet”. Ebben a könyvében Erdélyi István a kaukázusi őshazával kapcsolatos álláspontját is egyértelművé tette: „A magunk részéről most végső következtetésként azt vonhatjuk le – egyetértve Halasi Kun Tibor közel fél évszázada lefektetett véleményével –, hogy a magyarság egyik csoportja nagy valószínűséggel a bolgárokkal együtt települt fel délről a Volga-Káma torkolatvidékére a 8. században, tehát a Magna Hungáriának nevezett terület nem volt a magyarság őshazája.”<sup>33</sup>

A fentieket összevetve a térségre vonatkozó írott forrásokon alapuló kutatásokkal, az alábbiakban érdemes néhány őstörténettel foglalkozó tudományág további meglátását is felelevenítenünk. A 19. század végén Thúry József írott források alapján úgy vélte, hogy a magyarság az 5. századtól kezdve „onogur” név alatt a Kubán és a Meótisz vidékén élt a bolgárokkal szövetségben, amit szerinte a magyar krónikák eredethagyománya, a bolgár-alán etnikai kapcsolatok is alátámasztanak.<sup>34</sup> Ugyanerre a területre vonatkozóan egy görög forrásra is felhívta a figyelmet, amely szerint a „hunok, vagyis az onugurok”, az 528. évben „Muager” vagy „Moager” néven választottak maguknak fejedelmet a Kimmer Boszporusznál (a mai Tamany-félsziget).<sup>35</sup> Thúry a „történeti kritika mellőzéséből született hiedelemnek” tartotta, hogy a 9. század végén a Kárpát-medencébe vonuló magyarok a Volga és a Káma folyók vidékére lokalizált Magna Hungariából, ún. Nagy Magyarországból mint őshazából eredtek volna,<sup>36</sup> annak lakói szerinte „a magyarság zömétől elszakadva valami okból felköltöztek, vagy felszorítottak arra az északi tájra.”<sup>37</sup>

---

32 Erdélyi 2000, 274–285; Sipos-Tavkul 2012, 31.

33 Erdélyi 2008, 22–23.

34 Thúry 1897b, 292–293.

35 Thúry 1896, 915; Uő. 1897a, 405–407.

36 Thúry 1896, 680.

37 Thúry 1896, 909.

A Kaukázus térségét a nyelvész Munkácsi Bernát is fontos területnek vélte, rámutatva többek között a magyarság kaukázusi eredetű szavaira és a csodaszarvasmondára, amely szerint a magyarság az Azovi-tenger keleti partvidékén bolgár és alán etnikai elemekkel gazdagodott. Thúryhoz hasonlóan Munkácsi is úgy vélte, hogy a magyarság a bolgár törzsekkel szövetségben, együtt kerülhetett a 7. század második felében a Közép-Volga mellékére, a mai Baskírföldre, az ő utódaikat találta meg Julianus 1236-ban. „Magna Hungaria” tehát Munkácsi szerint sem volt a magyarság őshazája. Munkácsi azt is hangsúlyozta, hogy a magyar őstörténeti vizsgálatokat a jövőben ki kell terjeszteni „a kaukázusi népek, nyelvek és régiségek” kutatására.<sup>38</sup>

Domanovszky Sándor történész-filológus szerint szintén egyértelmű, hogy Anonymus és Kézai gesztái az őshaza tekintetében nem északi tartományt írtak le.<sup>39</sup>Szádeczky-Kardoss Lajos történész is úgy vélte, hogy „Ahová a mi nemzeti krónikáink és ősmundáink utalnak, az a Scythia (melyet Dentumogernek neveznek), a Meotisz-tenger vidékén terült el. Itt úzték Hunor és Magor a csodaszarvast. Innen kalandozva a pusztában találtak rá Belár (bolgár) király népeire és Dül, alán király leányaira, akiket elrabolva s a meotiszi hazába vive, nőül vettek, s tőlük származott a hun és magyar nemzet. Ezekben a mondákban történeti eseményeknek és fejlődésnek magva rejlik: és pedig a hun-magyar-bolgár-alán rokonság, szomszédság és összekeveredés emlékezete, mely történelmileg is igazolható. Ez az összekeveredés a hun birodalom megdőlte után történt, miután a hunok egy része visszatért a Fekete-tenger vidékére, amelynek közelében akkor már a magyarok (húnugorok) is laktak.”<sup>40</sup>

A régész Nagy Géza írott forrásokra, többek között Jordanes, Agathias, Malalas és Chorenei Mózes adataira alapozva vélte úgy, hogy eleink onogur név alatt egy adott időszakban a Kaukázus, a Kubán és a Meótisz vidékén tartózkodtak.<sup>41</sup> Jordanes adatára hivatkozva kiemelte, hogy Attila halála (453) után legkisebb fia, Irnek vezetésével a hunok egy része az Azovi-tenger (Meótisz) keleti mellékére vo-

38 Munkácsi 1905, 65–85.

39 Domanovszky 1906, 39.

40 Szádeczky-Kardoss 1917, 369–370.

41 Nagy 1907, 258.

nult vissza, ahol rövidesen egy Muagerisz nevű hun uralkodót említene a bizánci források. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a magyar népnévvel kapcsolatba hozható ogur, utigur, kutigur, onogur, szabir népnév a Kaukázus környékén és nem az Urálban vagy Nyugat-Szibériában tűnik fel elsőként, sőt a bolgárok uralkodó dinasztiája a magyar hagyományhoz hasonlóan Attila (és Irnek, Attila fia) nevével kezdődik.<sup>42</sup> Rámutatott, hogy az Azovi-tengertől keletre visszavonult hun törzset, a bolgárokat, onogurokat, kuturgurokat 630 körül Kovrat szabadította fel az avar uralom alól, de amikor a 7. század közepén meghalt, és birodalma felbomlott, legidősebb fia, Batbaján népevel az Azovi-tenger, illetve a Kubán vidékén maradt, majd 671 táján meghódolt a kazároknak, és még a 9. század elején is a kazár kagán alattvalója volt. Itt tűnik fel a források szerint a 8. század vége felé a „hét magyar törzs” is, akik „820-830 körül a kazároknak lettek hol szövetségesei, hol ellenségei, de semmi esetre sem kívánatos szomszédai: kezdetét vette a hét magyar és Batbaján népe közt az a szoros kapcsolat, mely a kozároktól való elszakadásra s a két nép, magyar és hun-kabar szövetségére vezetett.”<sup>43</sup> Nagy Géza úgy vélte, hogy a kuturgurok csatlakozása hun és kaukázusi jellegű avarkori leleteink történeti hátterét is megvilágítja: „később sem szűnt meg a Kaukázustól északra tanyázó hun-népekkel való összeköttetés; 597 körül tarniakok, kotzagérok és zabenderek (szabirok), 678 felé pedig Kubánmelléki onugundur (onogur)-bolgárok költöztek Pannoniába az avarok közé. Lehetnek az onogurok magyarok, s véleményem szerint azok is voltak.”<sup>44</sup> Nagy Géza fenti észrevételét írott források és régészeti megfigyelések alapján László Gyula dolgozta ki részletesen, ami a „kettős honfoglalás” néven vált ismertté. Szerinte Kovrat fiával, Kuberrrel és népével, az onogurokkal a Kárpát-medencében „erős kaukázusi kapcsolatokat mutató elemek” is megjelentek, amelyek „javarésze magyar” lehetett. Úgy vélte, hogy ennek az övdíseiről elnevezett griffes-indás régészeti kultúrának a párhuzamai a „Volga mente, Kaukázus, távolabbi keleti területek” felé vezetnek, és ezek a területek „mind számba jöhetnek a magyar őstörténet kérdéseinek felvetődésekor.”<sup>45</sup>

---

42 Nagy 1894, 79–95.

43 Nagy 1912, 218–219.

44 Nagy 1906, 405.

45 László 1970, 163–164. Korábban ld.: László 1943, 194.

A magyarság kaukázusi őshazájára és a hegységrendszer északi előterében, a Kuma folyó mellett lévő egykori Magyar városára vonatkozó forrásokat a leg részletesebben Bendefy László geológus gyűjtötte össze.<sup>46</sup> A Kézai-krónikában található „Dencia”, „Barsatia” és „Mogoria”<sup>47</sup> földrajzi hármásának lokalizációs kísérletekor Epheszoszi Johannes adata alapján felvetette, hogy Barsatia a kaukázusi alánok országát, Barsaliát jelentheti,<sup>48</sup> amely a Kaszpi-tó közelében, a Kaukázus északkeleti előterében feledhetett,<sup>49</sup> míg Mogoria a Kaukázusi magyarok hazája, Dencia pedig a legnyugatibb, a Don folyó mentén lévő magyar szállásterület lehetett. Bendefy rámutatott arra is, hogy „Bascardiát”<sup>50</sup> csak a későbbi krónikákban említik Barsatia helyett, minden bizonnyal Julianus és az utána keleten járt ferences utazók hatására. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a Kézai-krónikában szereplő „Joria” megnevezés, amely a krónika szerint a magyar őshazával kelet felől volt szomszédos, semmiképpen sem azonosítható a szibériai „Jugriával”,<sup>51</sup> mivel Gombocz Zoltán nyelvész már 1918-ban kimutatta, hogy a középkori Európában Georgiát (a mai Grúzia) nevezték Joriának.<sup>52</sup>

Németh Gyula turkológus 1930-ban úgy vélte, hogy a magyarság a Don és a Dnyeper közé a Grúziától északra fekvő, szomszédosnak mondható Kubán-vidékről költözött.<sup>53</sup> A magyarság régi neveit (onogur, szabir, türk) figye-

46 Bendefy 1999.

47 „Sciticum enim regnum comprehensione una cingitur, sed in regna tria dividitur principando, scilicet in Barsatiam, Denciam et Mogoriam.” (Szentpétery Scriptorum I. 1937, 146.)

48 Bendefy 1999, 31; Uő. 2000, 103. Vámbéry Ármin a Kézai-krónika adatai alapján a „Barsatia” helyett szintén a „Barsalia” olvasásmódot javasolta, szerinte „itt eredetileg l állott, az a reá következő Denciából következethető, melynek a Barsatia mintájára a Dentia, nem pedig a fönmaradt Dencia alakot kellene feltüntetnie” (Vámbéry 1882, 179). A. V. Gadlo, szentpétervári etnográfus-kaukázológus pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a „kaukázusi alánok hazája, Barsalia” a kabardok Nart-eposzában is szerepel (Гадло 1979, 67.).

49 Al-Balazuri arab történész 8-9. századi feljegyzése alapján Pletnyova úgy vélte, hogy Barsalia a Kaukázus északkeleti részében, a mai Dagesztán területén helyezkedett el, Derbenntől északra, a Kaszpi-tenger keleti partvidékén (Плетнёва 1976, 15, 16.).

50 Baskírföld, Juliánus barát Magna Hungariáját a kutatás erre a területre helyezi.

51 A Joria=Jugria azonosításról ld. Hunfalvy 1876, 287.

52 Bendefy 2000, 100; Ld. Gombocz 1918, 157–159. A Joria=Grúzia azonosításról ld. korábban pl. Horváth 1825, 56; Vámbéry 1882, 178.

53 Németh 1930, 160.

lembe véve rámutatott, hogy „azoknak a népeknek a neveit viselte, amelyek az 5. század óta a Kubán-vidéken uralkodtak.”<sup>54</sup> Azt is kimutatta, hogy a magyarok ungar neve az onogur névből vezethető le,<sup>55</sup> a bizánci forrásokban szereplő Muagerisz (nála: Mogyeri) nevű hun fejedelem alapján pedig úgy vélte, hogy a 6. század elején a magyarság „hun” néven a Kimmeriai Boszporusz közelében, a Kubán torkolatvidékén élt.<sup>56</sup> Szerinte „a magyarok körülbelül 800-ig a Don és a Kubán között vannak s 700 körül a Ravennai Geográfus a Don és a Kubán vidékén jelzi az onogurok hazáját.”<sup>57</sup> Magna Hungariát Németh Gyula sem tartotta a magyarság őshazájának, úgy vélte, hogy egy részük a „Kaukázus vidékéről költözött fel északi hazájába.”<sup>58</sup> Moravcsik Gyula bizantinológus szerint is az onogur törzsek között kell keresni a 9. század előtti magyarságot. Szerinte régi lakóhelye, Levédia azonos „Nagy Bulgáriával”, „Kovrat bolgár kán helyben maradt legkisebb fia, Baján népében pedig magyarokat kell látnunk.”<sup>59</sup> Moravcsik arra is felhívta a figyelmet, hogy a bizánci püspökségi jegyzék szerint a 8. század közepén az onogurok egy része még mindig a Meóthisz vidékén élt.<sup>60</sup> A bizánci forrásokban a Kimmer-Boszporusznál (a mai Kercsi-szoros) regnáló Muagerisz (nála: Megyer) nevű fejedelemről pedig kimutatta, hogy „a kutrigur nép királya volt. Minthogy pedig e név a névadó ős, illetőleg a Megyer törzs nevével megegyezik, ez az egyezés a kutrigurok és az ősmagyarság közti esetleges kapcsolatokra irányítja figyelmünket.”<sup>61</sup> Moravcsik azt is kiemelte, hogy a magyar csodaszarvasmonda közeli párhuzama a kutrigurok és az utigurok eredetmondájaként Priszkosz rétor által őrződött meg és a két testvérnép „ősi lakhelye a Meóthisz keleti partvidékén volt.”<sup>62</sup> Gr. Zichy István történész „Levédia” területét Nagy Bulgária területével azonosította, amely „a 9. századi Kazár Birodalom határain belül, a Kaukázus nyugati részétől a Maeotis mentén ter-

---

54 Németh 1930, 176.

55 Németh 1930, 178.

56 Németh 1930, 171.

57 Németh 1930, 182.

58 Németh 1930, 313–314.

59 Moravcsik 1930, 103.

60 Moravcsik 1930, 100–101.

61 Moravcsik 1927, 271.

62 Moravcsik 1930, 95.



jedt észak felé, valószínűleg az alsó Don vidékéig”.<sup>63</sup> Czeglédy Károly nyelvész 1945-ös összegzése szerint „a magyarok ungar neve alapján valóban a legkövetkezetesebb arra gondolni, hogy a magyarok valaha beletartoztak az onogurok birodalmába. Az onogur-magyar, illetőleg kazár-magyar kapcsolatokat pedig a legtermészetesebben egy maetismenti magyar őshaza feltevésével magyarázhatjuk. Ezt erősen támogatja a magyar nyelv alán jövevényszavainak a bizonyossága. Sajnos, ebben a kérdésben a kutatás [...] megállt. A kaukázusi haza többi bizonyítékai közül nyelvünk déli átvételére mutató török jövevényszavai érdemelnek első sorban figyelmet. A Hunor és Magor-monda is értékes bizonyítéka [...] a magyarok kaukázusi tartózkodásának. A magyarságnak talán régészeti nyomai is maradtak a Kaukázus előterében.”<sup>64</sup>

Hóman Bálint történész is hasonló következtetésre jutott: „A magyar krónikás hagyomány szerint a magyarok ősei a doni Magyarország-Dentumogeria, Dentia-földjéről jöttek az új hazába. Ugyanez a hagyomány tartotta fenn az Árpád-háznak az ősi alán és bolgár kapcsolatokat ismerő eredetmondáját. Az őshazát e források egybehangzó vallomása alapján mindenesetre a Don vidékén kell keresnünk. Vita csak afelől lehet és van is, vajon attól keletre vagy nyugatra éltek a magyarok ősei. Ezt is eldöntik maguk a források. »A déli határukön húzódó nagy hegység« csak a Kaukázus lehet, s e vidékre – a Don–Kubán közére utal – Alánia és Kazária szomszédsága is, valamint a császári írónak az a megjegyzése, hogy »Perzsia felé laktak«. Ez magyarázhatja csak meg, miképpen menekültek a besenyők támadása elől később is Kuma vidékén élő töredékeik Perzsia felé. A 9. századi magyar őshaza – ezek szerint – a Don és Kubán közén volt, ahol a 6. század derekán uturgur őseink éltek, az egykori Onogoria területén.”<sup>65</sup>

Többször érintette a témát Vásáry István turkológus is. Szerinte a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak tetemes mennyisége arról tanúskodik, hogy a bolgár és a magyar nyelvek hosszú évszázadokon keresztül egymás mellett fejlődtek, már csak emiatt is kizárható a Volga-vidék, mint magyar őshaza. Vásáry véleménye szerint a bolgárok, a magyarok egy részével együtt, az írott

63 Zichy 1926, 184. Hasonlóan látta G. Vernadsky is (Vernadsky 1957).

64 Czeglédy 1945, 53.

65 Hóman 1985. <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0011/0006/0013-409.html>.

források alapján csak a 7. század második felében vonultak a Volga középső folyásához, a Kaukázus északnyugati részéről, a Kubán-vidékről. Mivel a magyarság 890 körül már Közép-Európában volt, másfél évszázad nem elegendő ekkora mennyiségű alapvető szókincs átvételére. A nyelvi egymásra hatások tehát már a Kubán-vidéken megtörténhettek. Vásáry arra is felhívta a figyelmet, hogy a magyar nyelv régi török jövevényszavai között több olyan növény neve is található, amely kizárólag a Kaukázus vidékére utal.<sup>66</sup> A fenti adatok alapján 2008-as őstörténeti könyvében is fenntartotta ezt a véleményét, és azoknak a nézetét osztotta, akik szerint a Volga menti Magna Hungaria nem volt a magyarság őshazája.<sup>67</sup> A Kaukázus tágabbi térségéhez, a Meótisz és a Kubán vidékéhez kötötte a régi geszta alapján „Ungária maior”-t Györffy György történész is. Szerinte a „hét vezér és népe” ezen a területen került etnikai kapcsolatba a bolgárokkal és az alánokkal.<sup>68</sup> A „don–kubáni őshaza” lehetőségét a nyelvészeti adatok alapján 1997-ben Róna-Tas András nyelvész is felvetette.<sup>69</sup>

Veres Péter néprajzkutató már az 1980-as évek elejétől hangsúlyozza magyar őstörténeti szempontból a Kaukázus északi előterének és az erre a területre is kiterjedő szaltovó-majackojei kultúra vizsgálatának fontosságát.<sup>70</sup> Arra is rámutatott, hogy az ezüstből készült Kárpát-medencei tarsolylemezeken található díszítésekkel azonos mintázatú tárgyak nagy számban kerülnek elő a Kubáni-alföldön is, ezért szerinte a honfoglaláskori magyar művészet eredetét, vagy annak legalábbis egyik fonálát a Kaukázus térségében kell keresni.<sup>71</sup> Veres

---

66 Boros 1980, 255.

67 Vásáry 2008, 125. Így vélte ezt Ligeti Lajos nyelvész is: „Az összes eddig ismert körülmények gondos mérlegelése után el kell utasítanunk azt a feltevést, amely a Volga menti hazából a magyarokat a Donyec menti Levédiába kívánja költöztetni. Ha figyelembe vesszük az írásos források tanúságán kívül a magyar szóképzlet történetének a vallomását is, akkor számolnunk kell azzal, hogy a magyarok kapcsolatai a bolgárokkal, kazárokkal és szabi-rokkal megkívánják annak feltevését, hogy e népek közvetlen közelében (vagy éppen az ő területükön) tartósabb ideig kellett, hogy éljenek.” (Ligeti 1986, 160).

68 Györffy 1993, 54. Harmatta János szerint az írott forrásokban szereplő hét törzs („Hepta geneia”) egy időben a Meótisz mellékén élt (Harmatta 2001, 6).

69 Róna-Tas 1997, 248–249. A Don–Kubáni őshaza fogalma már Gombocznál is megtalálható (Gombocz 1921, 15–19).

70 Veres 1981, 120–141.

71 Veres 1985a, 93–96; 1985b 114–126; 1997, 120–123.

Péter szerint a további vizsgálatok azért is szükségesek, mert a Kubán-vidéken élő „[...] adigéknek (kabardok) a honfoglaló magyarokhoz nagymértékben közelítő antropológiai arculata van. [...] A magyar nép őstörténetének szempontjából felettebb fontosnak tűnik – az oszétek mellett – az egymással rokon észak-kaukázusi népek: adigék (beleértve a kabardokat is), ingusok és csecse- nek, valamint talán még a dagesztáni nyelvek tanulmányozása.”<sup>72</sup>

Tóth Tibor antropológus saját, keleti kutatóútjai alapján vélte úgy, hogy „az őshazát nem az Urál hegység térségében kell keresni, mivel a honfoglaló magyarság és a Nyugat-kazahsztáni, illetve az Azovi-tenger melléki (szarmata kori) sírleletek alapján az arckoponyák morfológiai változásainak aránya jelentős mértékben megegyezik.”<sup>73</sup> A rendelkezésre álló leletek alapján azt is megállapította, hogy „a honfoglaló magyarság embertani kialakulásának folyamata eltérő az Urál melléki ugor csoportokétól.”<sup>74</sup>

Hasonlóan látja a kérdést Bakay Kornél régész-történész is, aki évtizedek óta több, a magyarság őstörténetével foglalkozó könyvében hangsúlyozza a Kaukázus térségének fontosságát.<sup>75</sup> Bakay úgy véli, hogy a magyarság Közép-Ázsiában, a Kaszpi-tó keleti partjainál alakult ki, ahonnan fokozatosan terjeszkedett a Kaukázus északi előterébe és a Fekete-tenger északkeleti partvidéke felé. Nézeteit főként Tóth Tibor antropológus kutatásaira alapozta, és azt is hangsúlyozta, hogy a magyarságnak „nagy lélekszámú, jelentős népnek kellett lennie, hiszen másképpen régés-régen beolvasztották volna [...] a környező népek”.<sup>76</sup> Bakay közreműködésével valósult meg 1999-ben Bendefy László kaukázusi őshazáról szóló kötetének reprint kiadása is. A könyv előszavában Bakay arra rámutatott, hogy a kaukázusi alán emléktárgyakban egyre több a magyar párhuzamok száma. Utalva a magyarság csodaszarvasmondájára – amely szerint eleink szoros etnikai kapcsolatba kerültek az alánokkal –, e régészeti jelenség vizsgálatát a jövőbeli kutatások egyik fontos feladatának tartja.<sup>77</sup>

72 Veres 1985b, 120.

73 Tóth 1965, 140, 142–143.

74 Tóth 1965, 142.

75 Bakay 1998 7–58; 1999, IV–V.; 2005, 93–114.

76 Bakay 2005, 317–318.

77 Bakay 1999, IV.

Szabados György történész is úgy véli, hogy a magyarság „mitikus őstörténeti területe” a Kaukázustól északnyugatra elterülő kelet-európai steppe, vagyis „írásos hagyományunk nem gyámolítja egy Urál-vidéki őshaza képzetét: más összefüggésben szól a magyarok ottani jelenlétéről”.<sup>78</sup> A középkori magyar krónikák eredethagyománya, a nyelvészeti adatok és az újabban előkerült régészeti leletek alapján legutóbb Kerényi Bálint történész összegezte a kérdést: „A magyar nyelv korai onogur-bolgár szavai őstörök hangalakot mutatnak, ami e nyelvi réteg kialakulásának kezdetét az 5–6. századra datálja. Ugyanez a helyzet a magyar nyelv iráni-alán szavaival is. A magyarság 5–7. századi tartózkodási helyét tehát csak oda lokalizálhatjuk, ahol a magyar törzseket e két népesség részéről egyaránt jelentős nyelvi és kulturális hatás érthette, ami jelen ismereteink szerint kizárólag a Fekete-tenger északkeleti partvidékén és a Kaukázus előterében valósulhatott meg. A bolgár és alán eredetű nyelvi anyag alapján az is egyértelműen megállapítható, hogy e kapcsolatok legalább évszázados időléptékben mérhetők, illetve, hogy az onogur ó-bolgár és alán népesség a magyarság etnogenezisében és a 9. század elején a kazároktól függetlenedő és a forrásokban megjelenő Magyar Törzsszövetség megszervezésében meghatározó tényezőként vett részt. Ezt a nyelvészeti és történeti adatokon kívül a magyar történeti hagyomány autentikus elemei is tanúsítják.”<sup>79</sup>

A fentiek alapján láthattuk, hogy az elmúlt évszázadokban több olyan lényeges megállapítás is született, amely egy adott időszakban a magyarság déli, Kaukázus-térségi jelenlétét valószínűsíti. E jelenléttel az írott források szerint már legalább az 5. századtól számolhatunk az Azovi-tenger (Meótság) térségében, a Kubán-vidéken és a Kaukázus északi előterében.<sup>80</sup> Attila halála (453) után fiával, Irnekkal a hunok egy része a Kárpát-medencéből erre a területre

---

78 Szabados 2017, 14.

79 [https://www.academia.edu/41387900/Az\\_%C3%BAjabb\\_kelet-eur%C3%B3pai\\_r%C3%A9g%C3%A9szeti\\_leletek\\_alapj%C3%A1n\\_felv%C3%A1zolt\\_T%C3%BCrk\\_Attila-f%C3%A9le\\_korai\\_magyar\\_t%C3%B6rt%C3%A9neti\\_narrat%C3%ADva\\_kritik%C3%A1ja](https://www.academia.edu/41387900/Az_%C3%BAjabb_kelet-eur%C3%B3pai_r%C3%A9g%C3%A9szeti_leletek_alapj%C3%A1n_felv%C3%A1zolt_T%C3%BCrk_Attila-f%C3%A9le_korai_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9neti_narrat%C3%ADva_kritik%C3%A1ja)

80 Nagy 1894, 79–95; Thúry 1897b, 292–293; Munkácsi 1905, 65–85; Szádeczky-Kardoss 1917, 369–370; Gombocz 1921, 15–19; Moravcsik 1930, 103; Németh 1930, 160; Czeglédy 1945, 53; Györffy 1993, 54; Bendefy 1999., stb.

vonult vissza,<sup>81</sup> a 6. század első felében a bizánci források szerint itt, az Azovi-tenger keleti partjainál, a Kimmer Boszporusznál (a mai Kercsi szoros) élt egyik fejedelmük, Muagerisz, akit több kutató is a magyar népnévvel hoz összefüggésbe.<sup>82</sup> A 7. században a Meótság mellékén, az Azovi-tenger keleti partvidékén és a Kubán-vidéken alakult meg az onogur-bolgár birodalom, majd a birodalomalapító Kovrat halála (665) után az onogurok egy része erről a területéről vonulhatott Kovrat egyik fiával, Kuberral a Kárpát-medencébe.<sup>83</sup> Kovrat legidősebb fia, Batbaján viszont népével helyben maradt, és a kazárok adófi-  
zetője lett. „Patria Onogoriát” a 7. században a kortárs források is említik a Meótság keleti mellékén és a Kubán-vidéken, országuk ezen a területen még a 8. században is fennállt.<sup>84</sup> A magyar őstörténet kutatásának egyik legszilárdabb pillére az a megállapítás, hogy a magyarok ungar neve az onogur névből vezethető le.<sup>85</sup> A magyarságra vonatkozó legkorábbi adatok, a magyar történeti és mondai hagyomány (ld. csodaszarvasmonda, „hétmagyar” kifejezés) szintén a Meótság keleti partjaira, a Kubán-vidékre vezet, ezért joggal tételezhető fel, hogy az onogurok „őshazában” maradt népességében a magyarság rejtőzhet.<sup>86</sup> Az itt ismertetett adatokból is kitűnik, hogy a Kaukázus térsége, az Azovi-tenger (Meótság) melléke és a Kubán-vidék a magyar őstörténeti kutatások egyik legfontosabb területe. Érdeemes azonban azt is kiemelni, hogy az írott források és a régészeti adatok mellett a magyarság néprajzi-művelődéstörténeti kapcsolatainak egy része is a Kaukázus térségébe vezethet, hiszen nemcsak a magyar

81 Ld. pl. Nagy 1894, 87; Moravcsik 1930, 90–91.

82 Ld. pl. Szabó 1873, 155–156; Thúry 1896, 915; Moravcsik 1927, 258–271; Hóman 1925, 53–54; Németh 1929, 8; Mátéffy 2013, 8. Utóbbi szerint a névadás módja néprajzilag is igazolható, ld. pl. a szeldzsukokat, és özbegeket, akik a dinasztiaalapító Szeldzsuk és Özbeg, vezérükről kapták a nevüket. Németh Gyula a bizánci forrásokban szereplő Muagerisz (az ő olvasatában Mogyeri) nevű hun fejedelem alapján úgy vélte, hogy a 6. század elején a magyarság „hun” néven a Kimmeriai Boszporusz közelében, a Kubán torkolatvidékén élt (Németh 1930, 171.).

83 Ld. Nagy Géza és László Gyula meglátásait: Nagy 1894, 79–95; Nagy 1906, 405; László 1970, 163–164.

84 Moravcsik 1930, 100–101. A 8. század közepén készült bizánci püspökségi jegyzékben a Meótság mellékén említik az onogurokat, akiknek a területén püspökséget szándékoztak létrehozni azért, hogy a zsidó vallás térfoglalásával szemben Kazária területén a keresztény missziót erősítsék.

85 Thúry 1897b, 285–286; Németh 1930, 178; Moravcsik 1930, 101.

86 Moravcsik 1930, 101. A magyarság kaukázusi jelenlétéről ld. még: Halasi Kun 1943, 71–99.

népzene<sup>87</sup> és a történeti forrásokban, illetve a dunántúli regösénekekben megőrződött magyar csodaszarvasmonda legközelebbi analógiái adatolhatók erről a területről,<sup>88</sup> hanem a középkori Magyarország számos kulturális jelenségének, épített örökségének eredete/párhuzama is.<sup>89</sup>

## 2. Napjaink régészeti kutatásai

Erdélyi István észak-kaukázusi kutatásai óta eltelt mintegy 50 év után, 2016-tól Gáll Erwin régésszel együtt éves rendszerességgel végzünk helyszíni kutatásokat a Kaukázus északi területén. Célunk a Kárpát-medencei honfoglaláskori leletanyag észak-kaukázusi párhuzamainak felgyűjtése és dokumentálása, amit 18 helyi nagyváros múzeumában végeztünk el,<sup>90</sup> majd a legfontosabb leletek publikálását az oroszországi kutatókkal együtt megkezdjük.<sup>91</sup> A legközelebbi párhuzamok többsége az Északnyugat-Kaukázus térségében lévő lelőhelyekről került elő (1. ábra).

---

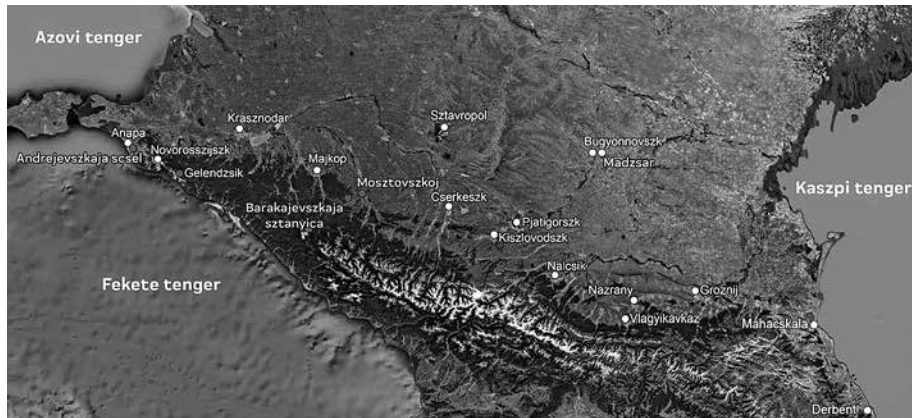
87 Ld. a népzenekutató Sipos János és Agócs Gergely, illetve a turkológus Somfai Kara Dávid ez irányú munkásságát. A kutatási eredményekről ld.: Sipos-Tavkul 2012. Agócs Gergely népzenekutató összefoglalója szerint „az észak-kaukázusi türk dallamgyűjtemény számítógépes vizsgálata kimutatta, hogy a több mint 1500 dallamot számláló mintának a magyar népzene irányában fennálló párhuzamai nem véletlenszerűek, hanem 98%-os a valószínűsége annak, hogy a két zenei rendszer között genealógiai kapcsolat áll fenn. A 2014-es expedíció az eddigieknél is nagyobb számú dallampárhuzamot, sőt több esetben szinte dallamegyezéseket hozott a felszínre. Ezek az eredmények egyrészt arra hívják fel a figyelmünket, hogy az első, ilyen irányú vizsgálatokat végző szakemberek (Kodály Zoltán 1917, 1937, Bartók Béla 1924, Vikár László 1955-től, stb.) a türk népek kulturális örökségében jó érzékkel és helyesen ismerték fel a magyar népzene rokonságát. Másrészt arra is rámutatnak, hogy a Kaukázus északi előterében élő népek folklórja számos további, eddig feltáratlan adalékot tartogat a magyar tudományosság számára, melyek dokumentálása a témával foglalkozó szakembereknek sok munkát adhat a jövőben is.” [http://www.arpad.btk.mta.hu/images/aktualis/2015\\_02\\_06\\_Agocs/2015\\_02\\_06\\_MOT\\_elodas\\_Agocs.pdf](http://www.arpad.btk.mta.hu/images/aktualis/2015_02_06_Agocs/2015_02_06_MOT_elodas_Agocs.pdf) –.

88 Györfly 1993, 54; Mátéffy 2013, 33; Agócs 2016, 128–135.

89 Ld. pl.: Vargyas 1959, 5–73.; Fettich 1959, 33–48; Csemegi 1960, 323–348.; Tompos 1973, 95–125; Kovács-Lovag 1980; Apor 1980, 390.; Tardy 1988; Tompos 1996; Helilov-Nyitray 2008; Németh 2013, 37–44; Németh 2017, 62–71; Németh 2019, 56–73.

90 M. Lezsák 2017c, 51–66.

91 Novicsihin-Lezsák-Gáll 2017, 67–88; Lezsák-Novichikhin-Gáll 2018, 143–168; Новичихин-М.Лежак-Галл 2019, 207–217.



1. ábra A 2016–2019 közötti észak-kaukázusi régészeti kutatóutak által érintett városok (fehér ponttal jelölve) és a „magyar típusú” leletek lelőhelytérképe az Északnyugat-Kaukázus térségében (Andrejevskaja scsel, Gelendzik, Barakajevskaja, Mosztovszkoj)

A leletek túlnyomó része illegális műkincskereskedők tevékenységéből, hatósági lefoglalás után jutott az oroszországi régészeti gyűjteményekbe, ezért a temetkezési szokások megfigyelésére nem nyílt lehetőség. Ez jellemzi a Krasznodari Történeti és Régészeti Múzeum gyűjteményében lévő „magyar típusú” leleteket is, amelyek a Kubán-folyó középső szakaszáról származtak,<sup>92</sup> illetve 2019 nyarán a Fekete-tenger keleti partján található Gelendzik (Krasznodari határterület) mellől kerültek be a múzeumba (2. ábra).<sup>93</sup>

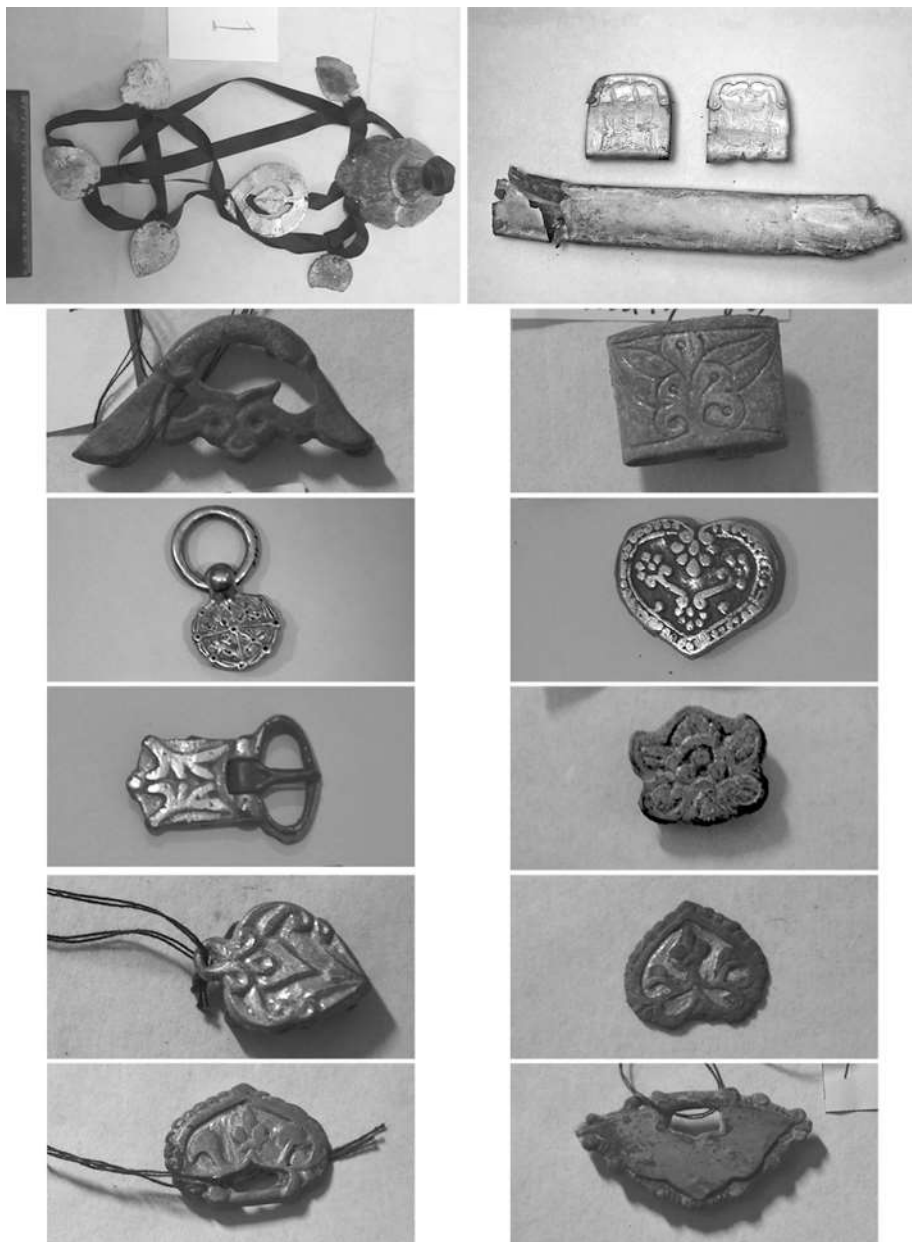
A moszkvai Mardzsani Gyűjteményben is található „magyar típusú” leletek,<sup>94</sup> amelyek többsége szintén az Észak-Kaukázusból, a helységrendszer északnyugati előteréből került a Mardzsani Alapítvány tulajdonába.<sup>95</sup> A gyűj-

92 Пьянков 2014, 6. Ebből jónéhány leletet 2014-ben kötetben is bemutattak (Пьянков 2014, 46–91.), többségük viszont a krasznodari múzeum raktárában található, ezeket a 2016-os kutatóutunk során dokumentáltuk. Alekszej Pjankov régész tájékoztatása szerint a leletek Mosztovszkij járásban kerültek elő.

93 Ruszlán Szhatum régész, a krasznodari Történeti és Régészeti Múzeum tudományos munkatársának szóbeli közlése.

94 Топроев 2016, 310–333.

95 A leleteket Rusztam Szulejmanov, a Mardzsani Alapítvány főigazgatója engedélyével 2018 nyarán dokumentáltuk a Mardzsani Gyűjtemény raktárában.



2. ábra Válogatás a krasznodari Történeti és Régészeti Múzeum „magyar típusú” szórványleleteiből (Krasznodari járás, Mosztovszkij járás, Gelendzsik környéke) (Fotó: Ruszlán Shatum és Somfai Kara Dávid)





3. ábra Válogatás a moszkvai Mardzsani Gyűjtemény „magyar típusú” szórványleleteiből (Észak- Kaukázus, Mosztovszkij járás, Barakajevszkaja sztanyica)

teményből elsősorban a Barakajevszkaja (Krasznodari határterület, Mosztovszkij járás) lelőhelyről származó leletek érdemelnek figyelmet (3. ábra), amelyek alapján Asan Torgojev szentpétervári régész magyar jelenlétet feltételez a térségben.<sup>96</sup>

Mivel a sírokban lévő leletek a divat hatására terjedhettek és változhattak,<sup>97</sup> nyilvánvaló volt, hogy a temetkezési szokások rögzítésére azokon a lelőhelyeken, ahonnan a Kárpát-medence honfoglaláskori leleteinek legközelebbi párhuzamai előkerültek, az oroszországi kutatókkal közösen feltárásokat kell kezdeményez-

96 Toproev 2016, 310–333. A Kubán-folyó középső szakaszánál, Mosztovszkij rajonban talált magyar típusú leletek kapcsán érdemes Veres Péter néprajzkutató erre a területre vonatkozó adatát felelevenítenünk, amely szerint „az adigék keleti etnikus egységénél, a kabardoknál, de a Kaukázus előterének sztyeppéjén, a Laba és a Belaja folyók környékén élő nyugati temirgoj néprajzi csoportnál, a lótenyésztés rendkívül magas szintet ért el” (Veres 1985b, 120.). Istvánovits Márton szerint pedig nem kizárt, hogy a „Gólya, gólya gilice, miért véres a lábád...” kezdetű magyar gyermekmondóka kapcsolatba hozható az adigék betegségét gyógyító „csaps” elnevezésű szokásával, amikor a sebesültet síppal, dobbal, hegedűvel gyógyították” (Istvánovits Márton kéziratban lévő gyűjtését idézi: Veres 1985b, 120.)

97 László 1943, 195; Bálint 1969, 107; Brather 2006, 39.



4. ábra Válogatás az anapai Régészeti Múzeum „magyar típusú” leleteiből (Andrejevskaja scsel, Bujor, Gaj-Kodzor) (Fotó: Andrej Novicsihin és Somfai Kara Dávid).

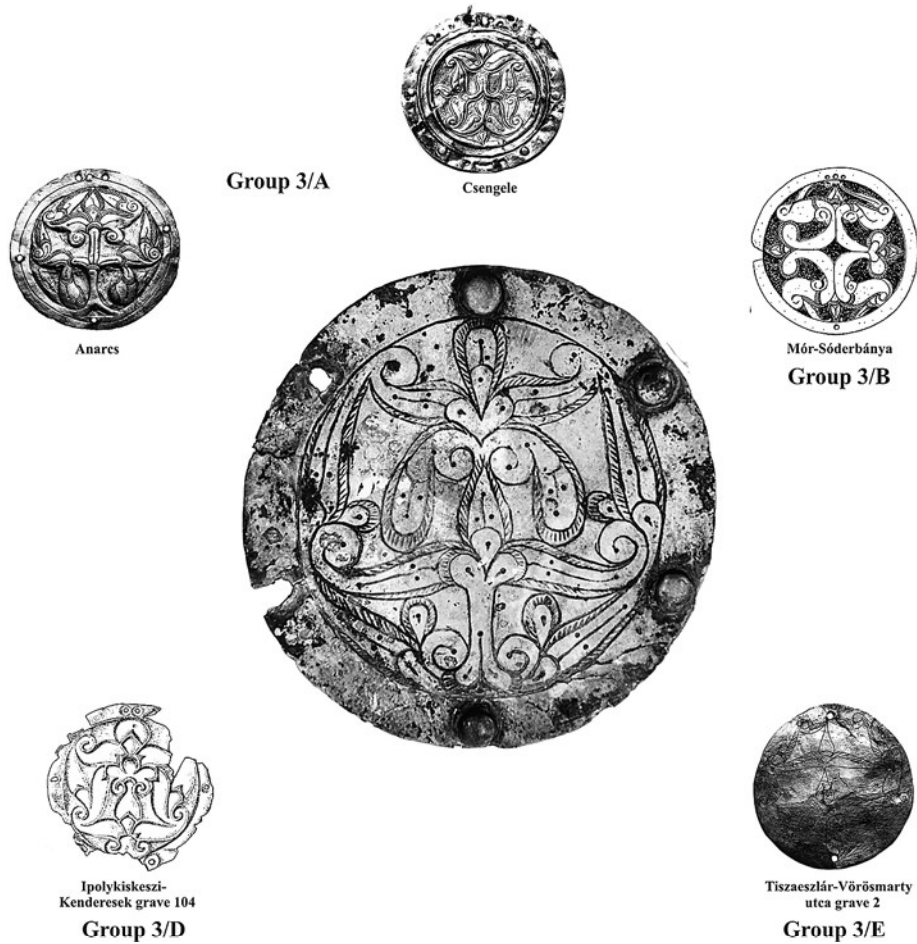
ni. Az első magyar–oroszi régészeti feltárás a Kaukázus térségében 2019 őszén a Magyarságkutató Intézet támogatásával Andrejevskaja scselben (Krasznodari határterület, Anapai járás) valósult meg. Az Északnyugat-Kaukázus legnyugatibb pontján, a Fekete-tenger keleti partvidékén, Anapa városától délkeleti irányban mintegy 6 kilométerre található lelőhely feltárásának folytatását tervszerűen választottuk ki. Az anapai Régészeti Múzeum raktárában dokumentáltuk ugyanis a 2016-os, első kutatóútunk során a Kárpát-medencei honfoglaláskori hajfonatkorongok és szablyák legközelebbi párhuzamait. A lelőhely kiemelt szerepét az egykori Meótsztól (Azovi-tenger) légvonalban délkeleti irányban mintegy 80 kilométerre található elhelyezkedése is jelzi. A temetőkomplexumot 1984-ben gázvezeték-fektetés során találták, ezt követően több fosztogatás is történt a helyszínen. Az anapai Régészeti Múzeum munkatársai, Andrej Novicsihin régész vezetésével 1991–92-ben végeztek feltárásokat a lelőhelyen, amelynek során hat nyugat-keleti tájolású temetkezést tártak fel. A sírokat Novicsihin az aknasíros, nyújtott csontvázas temetkezés, a nyugat-keleti tájolás és a leletanyag alapján (pl. kék gyöngy a nyakban, tarsolyfüggesztő) magyar etnikumhoz kötötte.<sup>98</sup> 2015-ben egy helyi lakos újabb leleteket szolgáltatott be a lelőhelyről az anapai Régészeti Múzeumba. Ekkor vették nyilvántartásba a palmettamintás aranyozott ezüst lemezes hajfonatkorongot és az aranyozott bronz szablyatöredéket, a hozzá tartozó aranyozott bronz szereléssel együtt, de többek között egy középütt kivágott zárószervezetű aranyozott ezüst tarsolylemez, két db aranyozott bronz lilimos övdísz és egy körte alakú vaskengyel is része volt az együttesnek (4. ábra).

A leleteket 2016 őszén dokumentáltuk az anapai Régészeti Múzeum raktárában, majd Andrej Novicsihinnel együtt publikáltuk.<sup>99</sup> Kutatásaink szerint a szablya ellenzőjének legközelebbi párhuzama a banai tarsolylemezes férfisírból ismert, de a Tizzasüly-Éhhalomból előkerült szablya ellenzője is ehhez a típushoz tartozik.<sup>100</sup> Az Andrejevskaja scseli palmettamintás, aranyozott ezüst lemezes hajfonatkorong legközelebbi párhuzamai szintén a Kárpát-medencéből ismertek (5. ábra).

98 Новичихин 2015, 109.

99 Novicsihin-Lezsák-Gáll 2017, 67–88; Lezsák-Novichikhin-Gáll 2018, 143–168.

100 AH 1996, 293, 363.



5. ábra Az Andrejevszkaja scseli hajfonatkorong és Kárpát-medencei párhuzamai (M. Lezsák, Novichikhin, Gáll 2018, 155. Fig. 11.).

A honfoglaláskori, 10. századi Kárpát-medencében napjainkig közel 70 db lemezes hajfonatkorong került elő, míg az általunk bemutatott korongon kívül keleten eddig két darabot regisztráltak: a dél-uráli Karanajevóban és a Volga középső folyásánál, Kolobovkán.<sup>101</sup> A lemezes tarsolylemezeknél szintén ez a ten-

<sup>101</sup> Lezsák–Novichikhin–Gáll 2018, 143–168.

dencia figyelhető meg, a Kárpát-medencén kívüli előfordulásuk azonban jóval nagyobb szórást mutat. Esetükben fontos különbség, hogy a középiült kivágott zárószervezetes tarsolylemezek eddig csak a sztyeppzónából voltak ismertek.<sup>102</sup> A középiült zárószervezetes típust a legkorábbi példányoknak tartja a kutatás, a Kárpát-medencében a banai férfisírból került elő egy ilyen típusú tarsolylemez.<sup>103</sup> Az Andrejevszkaja scsel-i szórványleletek relatív kronológiája szerint a tárgyak együttes használata a 10. századra datálható.<sup>104</sup> Az anapai Régészeti Múzeumban további szórványleleteket is őriznek a környező településekről, amelyek a korszakból származó temetőkre/telepekre utalnak (pl. Gaj-Kodzor, Buzsor).<sup>105</sup> 2018 májusában, Andrej Novicsihinnel és Ruszlán Szhatummal, a Krasznodari Történelmi és Régészeti Múzeum régészével együtt terepbejárást végeztünk Andrejevszkaja scsel lelőhelyen, ahol a felszíni kutatások során a gázvezeték nyomvonala mellől egy 10. századra datálható szablyaellenző került elő (6. ábra).<sup>106</sup>



6. ábra A terepbejáráás során talált szablyaellenző Andrejevszkaja scselből (Fotó: Andrej Novicsihin)

102 Novicsihin-Lezsák-Gáll 2017, 70–71. 3. kép.

103 Dienes 1973, 207–208.

104 Novicsihin-Lezsák-Gáll 2017, 72–73.

105 M. Lezsák 2017b, 62.7. kép.

106 A típus kárpát-medencei párhuzama pl. a Kolozsvár-Zápolya utcai honfoglaláskori temető 6. sírjából ismert (Gáll 2013/2, 123. tábla 6.a.).



7. ábra Andrejevszkaja scsel kora középkori temetőrészének feltárása 2019 októberében (Fotó: Andrej Novicsihin)

Az első magyar–orosz régészeti feltárás 2019. szeptember 30-a és október 21-e között valósult meg Andrejevszkaja scselben, amelynek során közel 150 négyzetméternyi területet kutattunk át (7. ábra). Néhány antik és középkori szórványlelet, valamint három hamvasztásos sír mellett jól elkülönülő sírcsoportot alkotva in situ három csontvázas temetkezés került elő. A hamvasztásos sírokban urnaként vörös színű, besimított hálómintával díszített, gömbtestű, kétfülű fazekat és egy szintén vörös színű, besimított hálómintával díszített, tojásformájú füles korsót használtak (8. ábra). A kétfülű fazékban a hamvak mellett egy vaskés és egy ovális alakú vascsat is feküdt. Hasonló típusú és díszítésű edények a Kárpát-medencei 9–10. századi temetőkben is megtalálhatók,<sup>107</sup> a

107 Ld. pl. a Gyulafehérvár-Mentőállomás 9–10. századi temetőrészének „al-dunai típusú” leletei közé sorolt vörös színű, hálómintás kétfülű fazekát a 29. sírból és a 11. sír kétfülű, amforaszerű korsóját (Gáll 2014, 3. és 10. tábla). A szerző szerint „az ilyen típusú edények az Erdélyi-medencében a 9. század végén terjedtek el, valószínűleg bolgár közvetítéssel.” Katona Kiss Attila viszont arra mutatott rá, hogy „ez a kerámiatípus a szaltovói műveltség területén is előfordul, amellyel a dunai bolgár leletanyag is összefügg; ezért elképzelhető, hogy a kerámiák eredete nem dunai bolgár, és korábbi időkben, más úton került az Alföld-re” (Katona-Kiss 2010, 184–185. 103. lj.). A keleti eredetet erősíti, hogy a szaltovói típusú, vörös színű, besimított hálómintás edények megtalálhatók a Don-menti (Винников 1990, 131, рис. 3.), a Donyec-menti (Krasilnikov 1990, 240, Taf. 22.) és az észak-kaukázusi területeken is.



8. ábra A 2019-es feltárás során talált edények Andrejevszkaja scselből. (Fotó: Andrej Novicsihin)

korsó festett változata 2018-ban a Duna–Tisza közén, Tázlár-Templomhegyen került elő egy 10. század közepére datált női temetkezésből.<sup>108</sup>

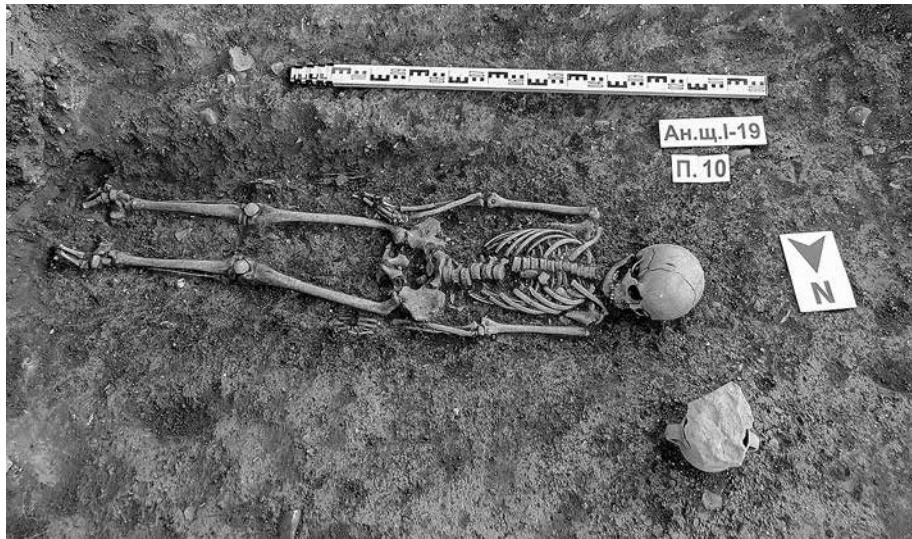
Az Andrejevszkaja scseli csontvázak temetkezések keleti irányban ahhoz a sírcsoporthoz kapcsolódtak, amit 1991–92-ben az anapai Régészeti Múzeum munkatársai tártak fel Andrej Novicsihin régész vezetésével. A csontvázak temetkezések közül kettőben nyugat-keleti tájolásban (10, 11. sír) fegyverekkel (szablya, nyílcsúcsok) és használati tárgyakkal (edény, vaskés, vasár, bronzgyűrű), illetve viseleti elemekkel (bronzgombok) eltemetett férfiak nyugodtak, míg a harmadik csontvázak temetkezésben (9. sír) észak-dél tájolásban az előzetes meghatározás szerint egy 2 év körüli kislányt temettek.<sup>109</sup> A kislány sírjában egy kézzel formált szürke edény feküdt a mellkasra helyezve, a gyöngyök a nyakban, a bronzgombok és csörgők a mellkason kerültek elő. A 10.

108 Gulyás–Gallina–Türk 2019, 115–121. A feltárók dunai bolgár import kerámiaként értékelték a leletet.

109 A leletek feldolgozása és publikálása az ásatáson részt vett oroszországi kollégákkal együtt folyamatban van.

sírban nyugvó, juvenis korú fiúgyermek vörös színű, besimított spirálmintával díszített füles edényét a temetési szertartás során a fej bal oldalára helyezték, és kőlappal fedték le (9. ábra).

Az edény legközelebbi párhuzama az 1992-es feltárás során ugyanebből a temetőrészről került elő.<sup>110</sup> Egy hasonló edény a közeli Tamany-félszigeten, a lelőhelytől mintegy 80 kilométerre lévő Tmutarakány (Tamatarha, ma Tamany, Krasznodari határterület, Temrjuk járás) erődjének feltárása közben is napvilágot látott.<sup>111</sup> Pletnyova ezt az edénytípust a lelőhelyen a 9. század végétől a 10. század végéig datálta.<sup>112</sup> A 11. számú szablyás, 20 év körüli fiatalembert szintén nyugat-keleti tájolásban helyezték végső nyugalomba (10. ábra).



9. ábra Az Andrejevskaja scseli temető 10. sírja (Fotó: M. Lezsák Gabriella)

Vasszerelékes, 77,5 cm hosszú, a koponyától a medencéig húzódó szablyáját hegyvel lefelé, a váz jobb oldalára tették sírba. A markolaton két rombusz alakú vas nyílhegy, tőle balra hegyével felfelé vaskés feküdt. A szablya élénél további

<sup>110</sup> Новичихин 2015, 103, рис. 3.

<sup>111</sup> Плетнева 1963, 40, рис. 23, 2; Чхайдзе 2008, 199, рис. 113.

<sup>112</sup> Плетнева, 2003, табл. 67, 31.





10. ábra Az Andrejevskaja scseli temető 11. sírja (Fotó: M. Lezsák Gabriella)

két rombusz alakú vas nyílhegy került elő. A bal kéznél bronzgyűrű töredéke, a mellkason bronzgombok voltak. Az északnyugat-kaukázusi 8–14. századi szabályakat Kirpicsnyikov kutatásai alapján<sup>113</sup> Kocskarov rendszerezte, a keresztvas alapján az Andrejevszkaja scseli szablya az I. típus A altípusába sorolható. Ez a típus Kocskarov szerint a 8–9. században volt használatban a térségben.<sup>114</sup> A temetkezési szokások (csontvázas temetkezés, nyugat-keleti tájolás) és az etelközi eleinkhez köthető szubbotyici horizont jellegzetes leletei alapján a feltárt sírok a magyar őstörténet szempontjából érdeklődésre tarthatnak számot, és reményeink szerint a jövőben a lelőhely egész területe feltárással kerülhet. A feltárt emberi csontminták természettudományos vizsgálatát (genetika, radiokarbon, stronciumizotópos) jelenleg a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja végzi.

A magyarság keleti szállásterületeinek régészeti és történeti vonatkozásait 2018-ban Olekszij Komar ukrán régész foglalta össze. Monográfiája középpontjába az eleink etelközi régészeti hagyatékának tartott Középső-Dnyeper menti szubbotyici horizontot helyezte. Feltevése szerint a magyarság őshazája Nyugat-Szibériában volt, értelmezésében ez a terület a magyar krónikák Dentumogerje, az egykori Levédia pedig az Urál nyugati oldalán, a Volga és a Káma folyók között feküdt.<sup>115</sup> Annak ellenére, hogy a kötet szerzője szerint a Kárpát-medence honfoglaláskori emlékanyagának legközelebbi párhuzamai a Kijevi Rusz, a Volga-vidék és az Észak-Kaukázus területéről származnak,<sup>116</sup> utóbbi terület átfogó vizsgálatára a szerző mégsem tért ki. Sőt, a kötetben közölt térkép alapján az Északnyugat-Kaukázus és a Kubán-vidék a 9–10. században lakatlan terület volt.<sup>117</sup> Rasha Rasev bolgár régész 2000-ben készített térképe viszont jól szemlélteti, hogy a szubbotyici horizontot megelőző időszakra datált szivasovka kultúra kiterjedt a Fekete-tenger keleti partvidékére és a Kubán-vidékre is, amely ekkor sűrűn lakott térség volt.<sup>118</sup> Ennek alapján semmi okunk

---

113 Кирпичников 1966.

114 Kochkarov 2008, 144.

115 Komar 2018, 252, 424, 108. kép.

116 Komar 2018, 13.

117 Komar 2018, 422, 106. kép.

118 Рашев 2000, Таб. 9.

azt feltételezni, hogy ez a 9–10. században másként lett volna, amit a két horizont kulturális és életföldrajzi hasonlóságai is nyilvánvalóvá tesznek.<sup>119</sup>

Olekszij Komar kutatási eredményével ellentétben a szubbotyici kultúra jellegzetes leletei (övdíszek, dudoros gyűrűk, gömbsorcsüngős fülbevalók, edények, részleges lovas temetkezés) nemcsak a Dnyeper középső szakaszának vidékén, a Kárpát-medencében és a Volga–Urál térségében található meg, hanem a Kaukázus északi előterében is. Ez kérdésessé teszi Türk Attila ún. gyors vándorlás elméletét is, amelynek alapját az képezné, hogy a szubbotyici horizont leleteinek legközelebbi párhuzamai szerinte a Kárpát-medencén kívül kizárólag a Volga–Urál vidékén fordulnak elő.<sup>120</sup> Komar maga is leszögezi, hogy a „Baskíria területén egykor élt népesség anyagi kultúrájában a szubbotci elemek igencsak lokálisan (a Baskír Köztársaság északkeleti részén, közvetlenül az Urál lábánál), csupán utánpótlások formájában és viszonylag későn jelentek meg [...] ez pedig teljes mértékben kizárja Baskíriát azon lehetséges területek közül, ahol a szubbotci lelettípus anyagi kultúrája kialakult.”<sup>121</sup>

Ha sorra vesszük a szubbotyici kultúra főbb lelettípusait, akkor kitűnik, hogy a Kaukázus északnyugati előtere a kérdéses időszakban egyáltalán nem volt lakatlan terület. A kultúra névadó lelőhelyén, szubbotyici 2. számú sírjában talált ún. Tmutarakány típusú korsó a Meótisz-melléki Tmutarakány erődje egyik legimpozánsabb kerámialeletének számít, és mennyiségben messze felülmúlja a Fekete-tenger északi és keleti lelőhelyein előkerült példányok számát.<sup>122</sup> Ez az edénytípus 2008-ban 85, főként déli lelőhelyről (Krim, Tamany-félsziget, Kubán-vidék, Azovi-tenger melléke, Don-mente) volt ismert,<sup>123</sup> gyártási köz-

119 Gáll 2019, 61.

120 Türk 2014a, 24–25. Türk Attila szerint a két terület (a Volga–Urál vidéki és a Dnyeper középső folyása menti) ún. „magyargyanús” leleteinek hasonlósága miatt a magyarság a Volga–Urál vidéki hazájából pár évtized alatt északra megkerülve a Kazár Kaganátust jutott volna el Kárpát-medencei hazájába. E feltevés szerint a magyarság soha nem járt a Kaukázus északi előterében és a Kubán-vidéken (Türk 2014a, 24.). A gyors vándorlás elméletét már Halikova is felvetette a Bolsije Tigani temető kapcsán (Halikova 1976, 53–79.), amit a hazai kutatás már akkor elvetett (Fodor 1977, 79–115).

121 Komar 2018, 186.

122 Плетнева 1963, 52–59.; Чхайдзе 2008, 163.

123 Чхайдзе 2008, 170.

pontjai Pletnyova szerint a Krím-félszigeten lévő Herszon és Kercs voltak.<sup>124</sup> Pletnyova ezt az edénytípust a 9. század végétől a 11. század végéig datálta.<sup>125</sup> A szubbotyici horizont ékszereinek is vannak párhuzamai a déli területeken: a tmutarakányi<sup>126</sup> és a krími,<sup>127</sup> Anapa környéki,<sup>128</sup> Kubán-vidéki<sup>129</sup> dudoros gyűrűkön kívül a phanagorai (ma Szennoj, Krasznodari határterület, Temrjuk járás) erőd feltárása közben több olyan öntőformát is találtak, amelyek a szubbotyici horizontban is megtalálható gömbsorcsüngős fülbevalók gyártására voltak alkalmasak.<sup>130</sup> A karikacsüngős és bordűrös övdíszek, köztük az ún. „szárnyas angyalt” és az ún. „uralkodót” ábrázoló csatok, szíjvégek szintén gyakoriak a Kubán-vidéken<sup>131</sup> és az Észak-Kaukázusban.<sup>132</sup> A legfontosabb viszont az a körülmény, hogy amíg a Fekete-tenger északi térségéből eddig még nem került elő hajfonatkorong, addig ez a tárgytypus előfordul a Fekete-tenger keleti partvidékén, Andrejevskaja scselben csakúgy, mint a palmettadíszes szablya.<sup>133</sup> Utóbbi az Észak-Kaukázus és a Kubán-vidék legimpozánsabb darabjának számít.<sup>134</sup> A halotti maszkok, szem- és szájrlemezek sem értelmezhetők kizárólag volga-uráli jellegzetességként, hiszen a ponthusi,<sup>135</sup> és a krími szkíta leletanyagban is jelen vannak még a Kr. u. 4. században is.<sup>136</sup> Benkő Mihály meggyőzően bizonyította, hogy eredetük az ókori Mezopotámiába nyúlik vissza, és feltehetően egy

---

124 Плетнева 2006, 214.

125 Плетнева 1963, 74.

126 Чхайдзе 2008, 219. рис. 125, 6–7., 220–221.

127 Чхайдзе 2008, 221.

128 Ld. a 2016-os régészeti kutatótunk során szórványként dokumentált Anapa környéki dudoros gyűrűket az Anapai Régészeti Múzeum raktárában (M. Lezsák 2017c, 62. 7. kép).

129 Пьянков 2014, 82; Торгоев 2016, 333.

130 Чхайдзе 2012, 525. 2019 nyarán illegális műkincskereskedőktől olyan leletek kerültek be a krasznodari múzeumba a Fekete-tenger keleti partján található Gelendsikből, amelyek között több „magyar típusú” övdísz mellett egy ezüst gömbsorcsüngős fülbevaló is volt (Ruszlán Szhatum szóbeli közlése).

131 Пьянков 2014, 53, 55, 57.

132 Торгоев 2016, 321, 324–327.

133 Novicsihin–Lezsák–Gáll 2017, 67–88.

134 Lezsák–Novichikhin–Gáll 2018, 143–168; Пьянков 2014, 70; Торгоев 2016, 314–317.

135 Az Olbia mellett előkerült arany halotti maszkot a Kr. e. 4. századra datálják (Charriére 1974, 233, 80. kép.)

136 Gaidukevic 1971, 443.

részük a Kaukázuson keresztül juthatott fel az északabbi, ponthusi és az ún. finnugor területekre. A Volga–uráli területeken viszont a 7. századnál korábbi emlékművekben nem fordulnak elő.<sup>137</sup> Fontos azonban azt is kiemelni, hogy a Volga–Urál vidékére jellemző díszes csüngők a szubbotyici horizont, illetve a Kárpát-medence női sírjaiban nem található meg.<sup>138</sup> Korábban kimutatták, hogy a Volga menti Magna Hungaria „magyargyanús” lelőhelyeinek női hagyatéka eltér a Kárpát-medencei női sírok leleteitől, ezért felmerült a népi megtelepedés helyett a katonai jellegű telepek lehetősége is. Arra is rámutattak már, hogy az itteni „magyargyanús” lelőhelyeknek nincs előzményük, ezért ez a terület nehezen értelmezhető őshazaként.<sup>139</sup>

Komar feltevésével ellentétben a szubbotyici horizont temetkezési szokásainak (aknasír, nyugat-keleti tájolás, részleges lovas temetkezés, a kerámia síron belüli előfordulási helye) sem csak a Kárpát-medencében és a Volga-Urál mentén vannak párhuzamai, hanem a Kubán-vidéken is.<sup>140</sup> Erdélyi István már 1977-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a térségben bolgárnak nevezett emlékművek között „ősmagyarok” is lehetnek. 1965-ben a Tamany-félszigeten, a Kubán-folyó torkolatánál, Kapi (ma Szennoj, Krasznodari határterület, Temrjuk járás) mellett került elő egy olyan aknasír, amelyben 95 cm mélyen nyugat-keleti tájolásban feküdt a férfiváz, bal oldalán pedig részleges

137 Minden bizonnyal a 7. század második felében, vagy a 8. század folyamán a Kubán-vidékről a Volga középső folyása mellé felköltöző bolgárok és onogur-magyarok (esetleg szabir néven?) vitték magukkal az ott addig ismeretlen, kétséget kizáróan déli eredetű szem- és szájlemezeket, halotti maszkokat. Innen kerülhetett keletebbre, az obi-ugor területekre is. Erről ld.: Benkő 1987–88, 169–200; Bakay 1998, 118–119.

138 Komar 2018, 101.

139 „Továbbra is nehezen magyarázható történetileg, hogy e temetők megnyitása is döntően 9. századi. Már amennyiben feltételezzük, hogy Magna Hungaria a magyarok több száz éves őshazája, akkor nyilván a lelőhelyeknek is jóval a 9. századot megelőző korszakból kéne származniuk. Ez azonban, mint látjuk, koránt sincs így”. [https://www.academia.edu/41387900/Az\\_%C3%BAjabb\\_kelet-eur%C3%B3pai\\_r%C3%A9g%C3%A9szeti\\_leletek\\_alapj%C3%A1n\\_fel%C3%A1zolt\\_T%C3%BCrk\\_Attila-f%C3%A9le\\_korai\\_magyar\\_t%C3%B6rt%C3%A9neti\\_narrat%C3%ADva\\_kritik%C3%A1ja](https://www.academia.edu/41387900/Az_%C3%BAjabb_kelet-eur%C3%B3pai_r%C3%A9g%C3%A9szeti_leletek_alapj%C3%A1n_fel%C3%A1zolt_T%C3%BCrk_Attila-f%C3%A9le_korai_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9neti_narrat%C3%ADva_kritik%C3%A1ja)

140 A Kaukázus keleti felében lévő ún. alán katakombákban is található magyar típusú emlékművek, ahol részleges lovas temetkezések is előfordulnak. Amint arra Fodor István is rámutatott, az alánoknál a részleges lovas temetkezés idegen elemnek tekinthető (Фодор 2008, 42.).

lovas temetkezést dokumentáltak.<sup>141</sup> A ló koponyája és a két mellső végtagja az emberi lábak mellett, míg a ló másik két lábszára az emberi váz feje mellett feküdt.<sup>142</sup> A sírban talált, a férfi feje mellé helyezett korsó alapján a temetkezést a 8. századra datálták.<sup>143</sup> A közeli tmutarakányi erőd feltárása során talált hasonló kerámiát Cshaidze a 10. század közepéig keltezte.<sup>144</sup> Erdélyi István a nyugat-keleti tájolás, a nyakban viselt kék gyöngy és a részleges lovas temetkezés miatt a Kepiben talált sírt „ősmagyarnak” tartotta,<sup>145</sup> a hazai tudományos kritika azonban a magyarként történő meghatározást nem fogadta el.<sup>146</sup> A részleges lovas temetkezés típusa (a halott lábánál elhelyezett lóbőr, és a halott felé fordított lókoponya) viszont a magyar etnikai meghatározás felé dönti a mérleg nyelvét, hiszen ezt a temetkezési formát egyértelműen magyar jellegzetességnek tartják.<sup>147</sup>

Mint az itt kifejtettekből is látható, az Azovi-tenger keleti mellékének, a Kubán-vidéknek és a Kaukázus északi előterének magyar őstörténeti szempontú átfogó régészeti vizsgálata még nem történt meg.<sup>148</sup> E hiány felszámolása a jövőbeli régészeti kutatások egyik fontos feladata. A kutatási programmal összhangban nyilvánvaló, hogy az Andrejevskaja scseli ásatásokat folytatni kell, de azokon a lelőhelyeken is feltárásokat, illetve hitelesítő ásatásokat kellene kezdeményezni, ahonnan a Kárpát-medence honfoglaláskori emlékanyagának legközelebbi párhuzamai származnak (pl. Barakajevskaja, Gelendzsik, Bujor, Gaj-Kodzor). A

---

141 Erdélyi 1977b, 249–255. A lelőhelyről bővebben: Сорокина 1959, 124–130.

142 Erdélyi 2008, 67, 113, 42. kép.

143 Erdélyi 2008, 67.

144 Чхайдзе 2008, 194.

145 Erdélyi 1977b, 249–252; Erdélyi 2008, 23.

146 Erdélyi 2008, 23.

147 „A korai magyarok temetkezési szokásainak feltételezett formáján (a 10. századi leletek jellemzői alapján) a sírgödörnek egy egyszerű formája értendő, amelyben nyugat-keleti tájolású, háton fekvő, nyújtott csontváz, valamint egy részlegesen eltemetett ló helyezkedik el (az esetek nagy részében a halott bal oldalán, a lábánál található a lókoponya és az állat végtagjainak alsó részei). Fontos jellemző a nyugat-keleti tájolás, mert ez automatikusan kizárja elemzésünkben az 5. század második fele – 7. század első fele közötti időszak kelet-európai nomád leletei közül azokat, amelyeknél teljes egészében a meridionális (észak-déli) tájolás dominált” (Komar 2018, 78.).

148 Erre a hiányosságra több kutató is felhívta már a figyelmet: ld pl. Veres 1985b, 120; Bakay 1999, IV–V; Erdélyi 2008, 22; Szulovszky 2015, 656; M. Lezsák 2017b, 64; Gáll 2019, 60–61.

régészeti kutatásokat azonban az ún. kazár időszak mellett ki kell terjeszteni a Kubán-vidéken „bolgárnak” meghatározott emléktárgy átfogó vizsgálatára is, és ahol indokolt, ott elengedhetetlen a feltárt leletek természettudományos, elsősorban genetikai vizsgálata.<sup>149</sup> A bolgárnak meghatározott emléktárgy közül a korai magyarság története szempontjából fontos lehet a Krasznodari-víztározó mellett, Kazazovo település (Adige Köztársaság) területén, a Kubán-folyó teraszán 1972-ben feltárt kora középkori temető (Kazazovo I.), amelynek legkorábbi, a temetőn belül jól elkülönülő csoportját (212 aknasír) a kutatás bolgárnak határozta meg.<sup>150</sup> A leletanyag (pl. indás és geometrikus díszítésű öntött, aranyozott bronz, illetve ezüst övdíszek, szabályák, kengyelek, fülbevalók) és a temetkezési szokások (tájolás, edények a fejnél, állatcsontok magas aránya) alapján a Kazazovói temető legkorábbi csoportja a Kárpát-medence 7–9. századi, avarkori, ún. griffes-indás, onogur népségével állítható párhuzamba, amelyeket több kutató is magyar nyelvű betelepülőknek tart.<sup>151</sup> László Gyula írott forrásokra és régészeti megfigyelésekre alapozott „kettős honfoglalás” elmélete szerint a magyar honfoglalás első szakasza már a 7. század második felében lezajlott, amikor a mai Tamany-félszigeten, az antik Phanagoriában regnáló Kovrat, az onogur-bolgárok fejedelme halála (665) után egyik fia, Kuber népével, az onogurok egy részével a Kárpát-medencébe telepedett. Az onogurok helyben maradt csoportjai viszont az írott források szerint még a 8. században is a Meótiusz keleti partvidékén és a Kubán-vidéken éltek.<sup>152</sup>

149 Ezeknek a kutatásoknak a fontosságát jelzi, hogy a Kárpát-medencei 10. századi honfoglaláskori temetők elit rétegének archeogenetikai vizsgálata során kimutathatók voltak kaukázusi haplocsoportok is. A Török Tibor és Neparáczi Endre által vezetett archeogenetikai kutatások szerint az elithez tartozó honfoglaláskori temetők 102 db anyai vonalú mintájának 6,9%-a mutatott a Kaukázus–Közel-Kelet felé (<https://link.springer.com/article/10.1007/s00438-016-1267-z>). Neparáczi Endre–Török Tibor újabb archeogenetikai kutatásában az elithez tartozó honfoglaláskori temetők-ből 29 db férfiágot vizsgáltak, amelyek 10,3%-a mutatott a Kaukázus–Közel-Kelet felé. (<https://hungary.pure.elsevier.com/hu/publications/y-chromosome-haplogroups-from-hun-avar-and-conquering-hungarian-p>). Christine Keyser, a strasbourgi egyetem genetikusa 19 honfoglaló férfiágú mintán végzett genetikai vizsgálata szerint a honfoglaló magyar elit kis sorszámú temetőiben nyugvók génkészlete uráli, ponthusi (kaukázusi) és altáji komponensekből áll (<https://link.springer.com/article/10.1007/s12520-019-00996-0>).

150 Тарабанов 1983, 150, 155; Erdélyi 2008, 76; Схатум 2013, 90.

151 Pl. Nagy 1906, 405; Moravcsik 1930, 101; László 1970, 163–164.

152 Moravcsik 1930, 100–101.

E körülmények miatt érdemes lenne a Kazazovo I. temető legkorábbi csoportján genetikai vizsgálatokat végezni, a két terület népessége közötti kapcsolatok felderítésére.<sup>153</sup> Az írott források tükrében az is nyilvánvaló, hogy az onogur-magyarok a 9. század elején már északabbi, illetve északnyugatabbi területekre húzódtak,<sup>154</sup> egyes csoportjaik azonban helyben maradva az ide települt népcsoportokba (pl. adigék, kipcsak-török népek) olvadhattak be. A kapcsolatok viszont még a 10. században is megmaradtak, ezt a területen előkerült magyar típusú leletek (pl. palmettamotívummal díszített lemezes hajfonatkorong, nemesfém szerelések szabalyák, tarsolylemez, bordűrös övdíszek stb.) is jelzik.

A fentiek tükrében úgy vélem, hogy a Kaukázus térsége, a Kubán-vidék és az Azovi-tenger partvidéke intenzívebb régészeti kutatása a hitelesebb magyar őstörténeti kép felvázolását fogja elősegíteni.

### 3. Összegzés

A fenti áttekintés több tanulsággal is szolgálhat. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a Kaukázus térségét nem lehet kiiktatni a magyar őstörténeti kutatásokból, hiszen, mint láthattuk, több diszciplína forrásanyaga is ennek a területnek a közelebbi és tágabb környezetébe vezet. Ezt támaszthatja alá pl. a magyarságnak az onogurból levezethető, idegenek által használt neve, a magyarok régi szabir-szavárd neve, a magyarság eredetmondája: a csodaszarvasmonda, a bolgár-török „jövevényyszavak” magas aránya, a magyar típusú leletek és temetkezési szokások jelenléte a térségben, vagy a kortárs kútfők magyarokra vonatkoztatott helyi adatai, köztük pl. „Muagerisz” (Megyer vagy Mogyeri) hun fejedelem 528 körüli feltűnése a Meótisz mellékén, stb.

A történeti (és régészeti) összefüggések megvilágítása miatt érdemes itt ismét kiemelni az elmúlt másfél évszázad kutatástörténetének leglényegesebb észrevételeit is:

---

<sup>153</sup> A temető régészeti feldolgozása folyamatban van.

<sup>154</sup> Moravcsik 1930, 108.



- A magyar népnév feltűnése (9. század) előtt a magyarság az írott forrásokban hun, szabir, onogur és türk néven azoknak a neveit viselte, akik egy adott időszakban a Meótság mellékén és a Kubán-vidéken (is) uralkodtak.
- A csodaszarvasmonda szerint a magyarság a Meótság mellékén alakult ki hun, bolgár és alán etnikai keveredés következtében. A történeti kutatások alapján kétségtelen, hogy a mondában szereplő népek, a hunok, magyarok, bolgárok és alánok egy azonos időszakban a Kaukázus északi előterében, a Kubán-vidéken és a Meótság mellékén, egymás közelségében éltek.
- A magyar csodaszarvasmonda egyik közeli párhuzamát Priszkosz rétor alapján a gótok történetírója, Jordanes (6. század) örökítette meg a Meótságnál a 4. században megjelent hunok eredetmondájaként. Az eredetmonda Prokopios feljegyzése szerint tovább hagyományozódott a Meótság mellékén élő utigurok és kutrigurok testvérnépére is.<sup>155</sup> E két népcsoport elnevezésében több kutató a magyar „öt ogur”, „hat ogur” megfelelőt látta, az onogur elnevezés mintájára, ami tíz ogurt jelent, vagyis egy törzsszövetséget, amelybe az előbb említett testvérnépek is beletartozhattak.<sup>156</sup> A Meótság mellékén és a Kubán-vidéken tűnik fel az írott forrásokban a „hét vezér és népe” is, amely a magyar krónikákban szereplő „hétmagyar” kifejezéssel hozható összefüggésbe.<sup>157</sup>
- Attila hun uralkodó halála (453) után fia, Irnek népével a Meótság mellékére vonult vissza, majd a bizánci források a 6. század első felében a Meótság mellékén, a Kercsi-szorosnál és a Kubán-vidéken említik az egyik hun uralkodót „Magyar” néven, aki testvérét, „Gordát” legyőzve került hatalomra.
- Az írott források szerint a 7. század első felében, a Kercsi-szoros mellett, a Kubán-folyó torkolatánál, az antik Phanagoriában volt a székhelye Kov-

155 Moravcsik 1930, 95.

156 Moravcsik 1930, 96; Hóman 1935, 46.

157 Györffy 1993, 54; Harmatta 2001, 6.

rat onogur-bolgár uralkodónak is.<sup>158</sup> A bolgár királylajstromban Kovrat mint Irnek fia, Attila unokája szerepel.<sup>159</sup> Az Árpád-kori magyar krónikák szerint az Árpád-dinasztia szintén Attilától származtatta magát.<sup>160</sup>

- A korabeli írott források (pl. Ravennai Geográfus, bizánci püspökségi jegyzék stb.) szerint az onogurok törzsterülete az 5–8. század között a Meótság mellékén és a Kubán-vidéken volt. Feltehetően egy jelentős részük Kovrat, onogur-bolgár uralkodó halála (665) után innen vonulhatott a Kárpát-medencébe, míg egy csoportjuk helyben maradt, akiket a bizánci kútfők onogur néven még a 8. században is itt említnek. Valószínűsíthető, hogy az onogur elnevezés a magyarságot takarja, akik a 9. század elejétől „magyar” néven éppen ezen a területen tűnnek fel az írott forrásokban.<sup>161</sup> Ez a magyar népcsoport Moravcsik Gyula szerint a fokozódó arab hódítás és a kazárokkal való viszony megromlása után a 9. század elején a kabarokkal együtt nyugatabbra húzódott, majd a 9. század végén Árpád vezetésével a Kárpát-medencébe telepedett,<sup>162</sup> ahol már jelentős tömegekben szintén onogurok, vagyis magyarok élhettek (vö. kettős honfoglalás elmélete).<sup>163</sup>
- Részben a Meótság mellékére és a Kubán-vidékre vezet László Gyula kettős honfoglalás elmélete is, amely szerint a 7. század második felében egy új népesség, az övdíszeiről griffes-indásoknak elnevezett, a településnevek alapján feltehetően magyar nyelvű onogurok költöztek az avar kori Kárpát-medencébe. Őket követte a 9. század végén Árpád népe, akik a korabeli írott források (pl. Regino) és az Árpád-kori magyar krónikák szerint szintén a Meótság mellékéről származtak. Az avar kori, 6–9. századi Kárpát-medence régészeti leletanyagának és temetkezési szokásainak párhuzamai a Kaukázus északi előterében és a Kubán-vidéken is megtalálhatók.

---

158 Moravcsik 1930, 91–92.

159 Sinor 1990, 198–199.

160 Hóman 1935, 657, 70, 103.

161 Moravcsik 1930, 108.

162 Moravcsik 1930, 108.

163 László 1970, 161–190.

- A 10. századi, honfoglaláskori Kárpát-medence régészeti leletanyagának szintén vannak párhuzamai a Kaukázus északi előterében, amit az ott előkerült magyar típusú leletek, pl. palmettamotívumos, nemesfém szerelések szablyák, veretes, illetve lemezes tarsolyok, ún. magyar bordúrral ellátott övdíszek és az Andrejevskaja scseli palmettamotívumos, aranyozott ezüstlemezes hajfonatkorong tanúsítanak. A 2019 őszi megvalósult első magyar–oroszig régészeti feltárás tanúsága szerint a hamvasztásos és a katakombás temetők mellett az Északnyugat-Kaukázus térségében vannak aknasíros temetők is; utóbbiak kutatása a korai magyar történelem hiteles megismerése miatt elengedhetetlen. A Kazár Kaganátus etnikai kérdéseinek tisztázása érdekében azonban a másik két temetkezési típust is vizsgálnunk kell. Az avar honfoglalással (568) egyidőben, majd a 7. század második felében a Kárpát-medencébe települt kutrigur, szabir és onogur népek miatt kiemelten fontos a Meótisz-melléki és Kubán-vidéki bolgárnak meghatározott temetők régészeti és embertani vizsgálata, elsősorban a Kárpát-medencei avar kori temetkezések függvényében. A régészeti kutatások horizontját tehát nem szűkíthetjük le kizárólag a 9–10. századra, hanem az onogur, szabir és hun hagyományok miatt az ezt megelőző időszakok helyszíni régészeti kultúráit (és embertani anyagait) is meg kell vizsgálnunk.
- A Julianus barát által 1236-ban a Volga mentén megtalált és később a baskírokba olvadt magyarság nem értelmezhető őshazában maradt néprésként, sokkal valószínűbb, hogy Kovrat onogur-bolgár uralkodó halála (665) után a bolgárok egy részével délnyugati irányból telepedhettek a Volga mentére. Egyes csoportjaik a prémkereskedelem (és az uráli ércbányák) miatt innen juthattak az Urál vidékére, annak déli előterébe és Nyugat-Szibériába. Ezt a régészeti megfigyelések is megerősítik, hiszen az ottani „magyargyanús” sírokat tartalmazó temetőknek nincs előzményük. A középkori krónikák Magna Hungariája tehát nem lehetett a magyarság őshazája.
- Tóth Tibor antropológus kutatásai szerint az Azov melléki és nyugat-kazahsztáni szarmata kori leletek mutatják a legnagyobb hasonlóságot az „ősmagyarokéval”, a legközelebbi nyelvrokonainknak

tartott obi-ugorok antropológiai arculata pedig eltér a magyarság embertani jellegétől, ezért a magyarság „őshazája” nem lehetett az Urál térségében.

- Az archeogenetikai vizsgálatok kimutatták, hogy a Kárpát-medence honfoglaláskori elit temetőinek (pl. Karos I., II., III.) apai és anyai génállománya egy része a Kaukázus közelebbi és tágabb térségébe vezet, amelyek az egykor meglévő kapcsolatokra utalnak, és további archeológiai, valamint recens génvizsgálatokat tesznek szükségessé.
- A Kaukázus térségében végzett néprajzi kutatások, köztük pl. a folklórisztikai (ld. a csodaszarvasmonda párhuzamait a kaukázusi népeknél) és az etnomuzikológiai (ld. Agócs Gergely, Sipos János és Somfai Kara Dávid kutatásait) eredmények nagyfokú egyezéseket mutatnak a térségben élő népek és a Kárpát-medencei magyarság történeti, mondai és népzenei hagyományainak archaikus rétegével.

Az itt összefoglalt adatok, kutatási eredmények arra engednek következtetni, hogy a magyarság korai történetében a Meótisz melléke, a Kubán-vidék és a Kaukázus térsége kiemelt szerepet játszott. A jelzett térség vizsgálata tehát elengedhetetlen a magyarság korai történetének hiteles feltárásában. Eredmény azonban csak az összes releváns diszciplína, a történettudomány, régészet, embertan, genetika, néprajz, etnomuzikológia, nyelvészet stb. összehangolt, kitartó munkájával érhető el. Az anyaggyűjtés és a feldolgozás időszaka van most,<sup>164</sup> a szintézist csak később, a komplex kutatások eredményei alapján lehet majd megalkotni. Ez azonban nem csupán a Kaukázus térségére vonatkozik, hanem a magyarság korai történetével kapcsolatba hozható többi területre, így pl. az egykori Magna Hungaria, a Dél-Urál és Nyugat-Szibéria térségére is. Az idézett történeti források áttekintése után az is kétségtelen, hogy több kútfő esetében szükség van egy új, filológiai hitelesebb, dogmáktól mentes fordítás elkészítésére.<sup>165</sup> A releváns írott forrásokból kitűnik,

---

164 Bálint 2015, 524.

165 Ld. pl. a Kézai-krónika eredeti latin szövegében a „Barsatia” földrajzi fogalmat, amit Győrffy György a kaukázusi Alániához köthető „Barsalia” olvasási mód említése nélkül Baskíriának fordított (Győrffy 1986, 185), pedig korábban már pl. Vámbéry Ármin is a Barsalia olvasási módot javasolta (Vámbéry 1882, 179.). De említhetnénk a szintén Kézainál található

hogy a történeti források kutatása egyáltalán nem érte el határait, feltehetően akad még felfedezésre váró dokumentum pl. a dél-kaukázusi országok levéltáraiban is.<sup>166</sup>

Van tehát munkánk bőven, de amint Bendefy László megfogalmazta: „Ma biztosabb történettudományi alapon dolgozhatunk, és ha meglesz a ki-tartás, ha biztosítva lesz a kutatómunka anyagi alapja, az óhajtott siker nem maradhat el.”<sup>167</sup>

---

„Joria” megnevezést is, amely terület a krónika szerint keletről határolja „Scythiát”, és amit Hunfalvy értelmezése (Hunfalvy 1876, 287.) óta többnyire a nyugat-szibériai „Jugriának” fordítanak (Ld. pl. Domanovszky 1906, 40.) a középkori Georgia (Grúzia) helyett (Gombocz 1918, 157–159.).

166 Elsősorban az örmény és grúz levéltárak, egyházi gyűjtemények említhetők; az utóbbiak fontosságára Tardy Lajos történész több alkalommal is felhívta már a figyelmet (ld. pl. Boros 1980, 248.).

167 Bendefy 1999, 394.

## IRODALOM

- Agócs 2016:** Agócs G.: Bijnöger hős éneke. *Magyar Művészet*, 2016. 2. 128–135.
- Anonymus–Kézai 2004:** Anonymus: A magyarok cselekedetei. Ford.: Veszprémy László. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford.: Bollók János. Utószó és jegyzetek: Veszprémy László. Budapest, 2004, Osiris Kiadó.
- Apor 1980:** Apor É.: Az oszét eposz, mint őstörténeti forrás. *Magyar Tudomány*, 87. (1980) 389–390.
- AH 1996:** *The ancient Hungarians*. Exhibition catalogue, Hungarian National Museum, Budapest, 1996.
- Bakay 1998:** Bakay K.: *Őstörténetünk régészeti forrásai II*. Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc, 1998.
- Bakay 1999:** Bakay K.: A történész hivatása és felelőssége. Bendefy László történetírói munkássága. In: Bendefy L.: *A magyarság kaukázusi őshazája. Gyeretyán országa*. Budapest, 1999, I–V. (reprint kiadás)
- Bakay 2005:** Bakay K.: *Őstörténetünk régészeti forrásai III*. László Gyula Történelmi és Kulturális Egyesület, Budapest, 2005.
- Bálint 1969:** Bálint Cs.: A honfoglaláskori lovastemetkezések néhány kérdése. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1969. 1. 107–114.
- Bálint 1994:** Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. [A Honfoglalásról sok szemmel I.] Balassi Kiadó, Budapest, 1994, 39–46.
- Bálint 2006:** Bálint Cs.: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). *Századok*, 140. (2006) 277–346.
- Bálint 2015:** Bálint Cs.: Recenzió V. S Flërov: „Goroda” i „Zamki” Chazarskogo Kaganata c. könyvéről. *Századok*, 149. (2015) 2. 523–524.
- Banner 1962:** Banner J.: *Pósta Béla születésének százados ünnepe 1862-1962*. Budapest, 1962.
- Bendefy 1999:** Bendefy L.: *A magyarság kaukázusi őshazája*. Budapest, 1999. (reprint kiadás).
- Bendefy 2000:** Bendefy L.: *A magyarság és Középkelet*. Budapest, 2000. (reprint kiadás).

- Benkő 1987–88:** Benkő M.: Halotti maszk és sírobulus. *Antik Tanulmányok*, 33 (1987–88) 2. 169–200.
- Bihari 2014:** Bihari P.: *1914. A Nagy Háború száz éve. Személyes történetek.* Kalligaram Könyv- és Lapkiadó, Pozsony – Budapest, 2014.
- Bokij–Pletnyova 1989:** Bokij N. M. – Pletnyova Sz. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingül folyó völgyében. *Archaeologiai Értesítő*, 116. (1989) 1–2. 86–97.
- Boros 1980:** Boros J.: *A Kaukázus. A népek hegye.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.
- Brather 2006:** Sebastian, Brather: „Etnikai értelmezés” és struktúra-történeti magyarázat a régészetben. *Korall*, 24–25. (2006/6) 23–72.
- Charriere 1974:** Charriere G.: *Die Kunst der Skythen.* Cologne, 1974.
- Czeglédy 1943:** Czeglédy K.: Magna Hungária. *Századok*, 77. (1943) 284–302.
- Czeglédy 1945:** Czeglédy K.: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. *Magyar Nyelv*, 41. (1945) 33–55.
- Csemegi 1960:** Csemegi J.: Közép-Európa román kori centrális templomainak építészeti kérdései. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, IV. (1960) 323–348.
- DAI:** Bíborbanszületett K.: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint kiadás).
- Deér 1930:** Deér J.: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle*, 37. (1930) 243–263.
- Dienes 1973:** Dienes István: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. *Folia Archaeologica*, 24. (1973) 177–217.
- Dolezal 1964:** Dolezal H.: Gmelin, Samuel. *Neue Deutsche Biographie.* Band 6, Duncker & Humblot, Berlin, 1964.
- Domanovszky 1906:** Domanovszky S.: *Kézai Simon mester krónikája.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906.
- Erdélyi 1977a:** Erdélyi I.: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 65–78.

- Erdélyi 1977b:** Erdélyi I.: Les anciens Hongrois ont-ils été dans la région du Kouban? In: Erdélyi I.: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. [Studia Archaeologica, VI.], Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 249–252.
- Erdélyi 2000:** Erdélyi I.: Szádeczky–Kardoss Lajos naplója és az első Zichy–expedíció. In: Szádeczky–Kardoss L.: *Zichy–expedíció, Kaukázus, Közép-Ázsia 1895. Szádeczky–Kardoss Lajos útinaplója*. Magyar Őstörténeti Kiadó, Budapest, 2000.
- Erdélyi 2004:** Erdélyi I.: Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. században. Masszi Kiadó, Budapest, 2004.
- Erdélyi 2008:** Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2008.
- Fettich 1937:** Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete — Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn*. [Archaeologia Hungarica 21] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1937.
- Fettich 1959:** Fettich N.: A besztereci románkori aspersorium. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 2. (1959) 33–48.
- Fodor 1977:** Fodor I.: Bolgár–török jövevényszavaink és a régészet. In: In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 79–115.
- Gaidukevic 1971:** Gaidukevic V. F.: *Das Bosporanische Reich*. Akademie-Verlag, Berlin, 1971.
- Gál 2014:** Gál Sz. S.: *Gyulafehérvár 9–11. századi temetői*. Doktori disszertáció. Kézirat, ELTE, Budapest, 2014.
- Gáll 2013:** Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.] Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke – Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Szeged, 2013.
- Gáll 2019:** Gáll E.: *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemszögéből*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 2, Budapest, 2019 (sajtó alatt).
- Gombocz 1918:** Gombocz Z.: A magyar őshaza és nemzeti hagyomány. *Scythia. Nyelvtudományi Közlemények*, 45. (1918) 129–194.



- Gombocz 1921:** Gombocz Z.: A bolgár kérdés és a magyar hun monda. *Magyar Nyelv*, 17. (1921) 15–19.
- Götz 1994:** Götz L.: *Keleten kél a nap. Kultúránk a történelmi ősidőkből*. I. Püski, Budapest, 1994.
- Gulyás–Gallina–Türk 2019:** Gulyás Gy. – Gallina Zs. – Türk A.: Újabb régészeti adatok a Duna–Tisza köze honfoglalás kori településtörténetéhez és a 10. századi bolgár–magyar kapcsolatok kérdéséhez egy tázlári sír kapcsán. In: Sudár B. – Türk A. (szerk.): „*Hadak útján*”. *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak 29. konferenciája*. Absztraktkötet. Budapest, 2019, 115–121.
- Györffy 1993:** Györffy Gy.: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1993. (reprint kiadás).
- Györffy 1986:** Györffy Gy.: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Gondolat, Budapest, 1986.
- Halasi Kun 1943:** Halasi Kun T.: A magyarság kaukázusi története. In.: Ligeti L. (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Franklin Társulat, Budapest, 1943. 71–99.
- Halikova 1976:** Halikova E. A.: Ősmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez. *Archeológiai Értesítő*, 103. (1976) 1. 53–79.
- Hampel 1900:** Hampel J.: A honfoglalás kor hazai emlékei. In: Pauler Gy. – Szilágyi S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfoi*. Nap Kiadó, Budapest, 1900. 509–826.
- Harmatta 2001:** Harmatta J.: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv*, 97. (2001) 1. 1–14.
- Helilov–Nyitray 2008:** Mübariz Helilov–Nyitray Szabolcs: *Ősmagyarok Azerbajdzsánban, Hun-Idea*, Budapest, 2008.
- Hóman 1925:** Hóman B.: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Stúdium, Budapest, 1925.
- Hóman 1935:** Hóman B.: Az ősidőktől a 12. század végéig. In: Hóman B. – Szekfű Gy.: *Magyar történet I. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda*, Budapest, 1935.
- Hóman 1985:** Hóman B.: *Ősemberek-ősmagyarok*. Posztumusz kiadás, Atlanta, 1985.
- Horváth 1825:** Horváth I.: *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből*. Anahita-Ninti, Budapest, 1825.

- Horváth 1868:** Horváth M.: *Horváth Mihály kisebb történelmi munkái 2. A vezérek kora*. Ráth Mór, Pest, 1868.
- Hunfalvy 1876:** Hunfalvy P.: *Magyarország ethnographiája*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1876.
- Katona-Kiss 2010:** Katona-Kiss A.: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a 9. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 1–2. 168–214.
- Kapitánffy 1997:** Kapitánffy I.: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: Bordás Gy. (szerk.): *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1997. 38–43.
- Komar 2018:** Komar O.: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Martin Opitz, Budapest, 2018.
- Kovács-Lovag 1980:** Kovács É. – Lovag Zs.: *A magyar koronázási jelvények*. Corvina Kiadó, Budapest, 1980.
- Krasilnikov 1990:** Krasilnikov K. I.: Die Keramik der Saltovo–Majaki–kultur am nördlichen mittelauf des Donec. In: Bálint Cs.: *Die Keramik der Saltovo–Majaki–kultur und ihrer varianten*. [Varia Archaeologica Hungarica] Institut für Archäologie der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1990. 193–244.
- Krausz 1898:** Krausz S.: Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. VI. Evilat a magyarok őshazája. *Ethnographia*, 9. (1898) 293–305.
- László 1943:** László Gy.: A magyar őstörténet régészete. *A magyarság őstörténete*. Franklin Társulat, Budapest, 1943. 191–207.
- László 1944:** László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Magyar Élet, Budapest, 1944.
- László 1970:** László Gy.: A „kettős” honfoglalás"-ról. *Archaeológiai Értesítő*, 97. (1970) 2. 161–190.
- László 1994:** László Gy.: Götz László magyar őstörténete. In: Götz László: *Keleten kél a nap*. Püski, Budapest, 1994. 5–15.
- Ligeti 1986:** Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- M. Lezsák 2016:** M. Lezsák G.: Írott kútfők a magyar őstörténet kaukázusi kapcsolatairól. In: Gazda J. et al. (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor. Nyomok az időben*. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 2016. 282–292.

- M. Lezsák 2017a:** M. Lezsák G.: A „kaukázusi őshaza” a tudományos kutatások tükrében. In: Gazda J. et al. (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor. Gyökereink*. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 2017, 53–75.
- M. Lezsák 2017b:** M. Lezsák G.: A Magyar őstörténet észak-kaukázusi vonatkozásai. *Valóság*, 60. (2017) 8. 64–74.
- M. Lezsák 2017c:** M. Lezsák G.: Beszámoló a Kaukázus északi előterébe vezetett régészeti kutatóutakról (2016–2017). *Alba Regia*, 45. (2017) 51–66.
- M. Lezsák–Novichikin–Gáll 2018:** M. Lezsák G. – Novichikin A. M. – Gáll E.: The analysis of the discoid braid ornament from Andreievscaya Scell (Anapa, Russia) (10<sup>th</sup> century). *Acta Archaeologica Carpathica (Cracovia, Polonia)*, 53. (2018) 143–168
- Mátéffy 2013:** Mátéffy A.: Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas történetek európai elterjedésében. *Ethnographia*, 124. (2013) 1–40.
- Moravcsik 1927:** Moravcsik Gy.: Muagerisz király. *Magyar Nyelv*, 23. (1927) 258–271.
- Moravcsik 1930:** Moravcsik Gy.: Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv*, 26. (1930) 89–109.
- Moravcsik 1988:** Moravcsik Gy. (szerk.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Munkácsi 1896:** Munkácsi B.: Őstörténeti csendélet. Még egy szó ad „Terram Evilath”. *Ethnographia*, 7. (1896) 334–337.
- Munkácsi 1905:** Munkácsi B.: A magyar őshaza kérdése. *Ethnographia*, 16. (1905) 65–85.
- Nagy 1894:** Nagy G.: Honfoglaló őseink. *Ethnographia*, 5. (1894) 79–95.
- Nagy 1906:** Nagy G.: Zichy Jenő harmadik ázsiai útja. *Archaeologiai Értesítő*, 26. (1906) 385–416.
- Nagy 1907:** Nagy G.: A honfoglalók. *Ethnographia*, 18. (1907) 257–321.
- Nagy 1912:** Nagy G.: A honfoglalók Zemplénben. *Ethnographia*, 23. (1912) 213–222.
- Németh 1929:** Németh Gy.: A magyar népnév legrégibb alakjai. *Magyar Nyelv*, 25. (1929) 8–9.
- Németh 1930:** Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930.

- Németh 2013:** Németh Zs.: *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai I.* B. K. L. Kiadó, Szombathely, 2013.
- Németh 2017:** Németh Zs.: *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai II.* B. K. L. Kiadó, Szombathely, 2017.
- Németh 2019:** Németh Zs.: *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai. Északkelet és a Tisza völgye.* Magyarság Kutató Intézet, Budapest, 2019.
- Novicsihin-Lezsák-Gáll 2017:** Novicsihin A. – M. Lezsák G. – Gáll E.: Tarsoylemeztöredék Andrejevskaja Scselből. Gondolatok a tarsolyok kelet-európai és Kárpát-medencei elterjedésével kapcsolatban. *Alba Regia*, (2017), 67–88.
- Pósta 1905:** Pósta B.: *Régészeti tanulmányok az orosz földön.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest – Leipzig, 1905.
- Rómer 1875:** Rómer F.: Jelentés az északi tartományokba tett tudományos kirándulásról. *Archeologiai Értesítő*, 9. (1875) 9–17; 39–48; 78–81.
- Róna-Tas 1997:** Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép.* Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- Seres 2012:** Seres A.: Magyar „régészeti delegátus” Moszkvában a két világháború között. Levéltári források Fettich Nándor 1935. évi szovjet kutatóútjának tanulmányozásához 1935–1937. *Limes*, 25. (2012) 4:2. 37–63.
- Sinor 1990:** Sinor D.: *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Sipos-Tavkul 2012:** Sipos J. – Tavkul U.: *A régi magyar népzene nyomában. A kaukázusi karacsájak népzeneje.* LHarmattan, Budapest, 2012.
- Sudár-Petkes 2014:** Sudár B. – Petkes Zs (szerk.): *A honfoglalók viselete.* Helikon, Budapest, 2014.
- Szabados 2017:** Szabados Gy.: Szkítia három tartományáról: a magyar krónikás hagyomány. *Valóság*, 60. (2017) 9. 12–21.
- Szabó 1873:** Szabó K.: *Szabó Károly kisebb történeti munkái.* Ráth Mór, Budapest, 1873.
- Szádeczky-Kardoss 1917:** Szádeczky-Kardoss L.: Magyarrokon népek a Kaukázusban. *A Turáni Társaság folyóirata*, 2. (1917) 8–9. 369–373.

- Szádeczky-Kardoss 2000:** Szádeczky-Kardoss L.: *Zichy-expedíció, Kaukázus, Közép-Ázsia 1895. Szádeczky-Kardoss Lajos útinaplója*. Magyar Őstörténeti Kiadó, Budapest, 2000.
- Szentpétery 1937:** Szentpétery I. (szerk.): *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Academie Litter. Typ. Universitatis, Budapest, 1937.
- Szulovszky 2015:** Szulovszky J.: Régi problémák, új adatok, újragondolt magyar őstörténet. *Ethnographia*, 126. (2015) 4. 652–669.
- Tardy 1988:** Tardy L.: *Kaukázusi magyar tükör*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Thúry 1896:** Thúry J.: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. *Századok*, 30. (1896) 677–692; 778–803; 880–917.
- Thúry 1897a:** Thúry J.: A magyaroknak „szavarti-aszfali” neve. *Századok*, 31. (1897) 391–403.
- Thúry 1897b:** Thúry J.: Krónikáink és a nemzeti hagyomány. *Irodalomtörténeti Közlemények*, (1897) 275–296.
- Tompos 1973:** Tompos E.: A hatkaréjos hármass lángcsillag. Építés- és Építészettudományi Közlemények, V. (1973) 95–125.
- Tompos 1996:** Tompos E.: *A Kaukázus-vidék keresztény építésze*. Ligatúra Kiadó, Budapest, 1996.
- Tóth 1965:** Tóth T.: A honfoglaló magyarság ethnogenezisének problémája. *Anthropológiai Közlemények*, IX. (1965) 4. 139–149.
- Türk 2014a:** Türk A.: A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban. Perspektívák és teendők. In: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK MÓT Kiadványok 1, Budapest, 2014. 19–30.
- Türk 2014b:** Türk A.: A magyarság elődeinek szállásterületei a régészet szövegéből. In: Sudár B. – Petkes Zs. (szerk.): *A honfoglalók viselete*. Magyar Őstörténet I. Helikon, Budapest, 2014. 29–30.
- Vargyas 1959:** Vargyas L.: Kutatások a népballada középkori történetében III. A „Kőműves Kelemen” eredete. *Néprajzi Értesítő*, XLI. (1959) 5–73.
- Vámbéry 1882:** Vámbéry Á.: *A magyarok eredete*. *Ethnológiai tanulmány*. Az MTA Könyvkiadó Vállalata, 32. Budapest, 1882.
- Vásáry 2008:** Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Balassi Kiadó, Budapest, 2008.

- Vásáry 2014:** Vásáry I.: A megalkotott hagyomány. Szittyák és hunok. *Magyar Tudomány*, (2014) 5. 566–571.
- Veres 1981:** Veres P.: A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig. A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből. *Ethnographia*, 92. (1981) 120–141.
- Veres 1985a:** Veres P.: Újabb adatok a kaukázusi őshaza kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 81. (1985) 93–96.
- Veres 1985b:** Veres P.: Magyarok a Kaukázus előterében. Újabb régészeti, nyelvészeti és növényföldrajzi eredmények az előmagyarok vándorlásának rekonstruálásához. *Ethnographia*, 96. (1985) 114–126.
- Veres 1997:** Veres P.: A honfoglaló magyarok életmódjának vitatott kérdései. In: Györffy Gy. – Kovács L. – Paládi-Kovács A. (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 120–123.
- Vernadsky 1957:** Vernadsky G. V.: *Studien zur ungarischen Frühgeschichte. I. Lebedia*. [Südosteuropäische Arbeiten 47] München, 1957.
- Zakharov–Arendt 1935:** Zakharov A. – Arendt V.: *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez*. [Archeologica Hungarica XVI] Magyar Történeti Múzeum, Budapest, 1935.
- Zichy 1897:** Zichy J.: *Zichy Jenő kaukázusi és közép-ázsiai utazásai I–II*. Gustave Ranschburg, Budapest, 1897.
- Zichy 1905:** Zichy J.: *Zichy Jenő gróf III. ázsiai utazása*. VI. kötet. *Keleti kutatások a magyarság eredetének felderítése érdekében*. Történelmi áttekintés. Budapest, 1905.
- Zichy 1926:** Zichy I.: Levedia és Eteköz. *Akadémiai Értesítő*, XXXVII. (1926) 172–84.

#### **Orosz nyelvű szakirodalom:**

- Винников 1990:** Винников А.З.: Контакты донских славян с алано-болгарским миром. *Советская Археология*, 3. (1990.) 124–137.
- Гадло 1979:** Гадло А. В.: *Этническая история Северного Кавказа IV-X вв.* Издательство Ленинградского университета, Ленинград, 1979.
- Чхайдзе 2008:** Чхайдзе, В.Н.: *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*. „Таус”, Москва, 2008.

- Чхаидзе 2012:** Чхаидзе В. Н.: *Фанагория в VI–X веках*. Института археологии РАН, Москва, 2012.
- Фодор 2008:** Фодор И.: Древние венгры и Северный Кавказ. Бюллетень (NEWSLETTER) 13. *HUNGARO–RUSSICA III: История и культура Евразийской степи*. 3-й сборник статей российских и венгерских востоковедов. ИВ РАН, Москва, 2008. 17–52.
- Новичихин 2015:** Новичихин А.М.: Детские погребения средневекового могильника Андреевская Щель. *Историко-Археологический Альманах 13*, Армавир-Краснодар-Москва, 2015. 99–111.
- Новичихин–М. Лежак–Галл 2019:** Новичихин А. – М. Лежак Г. – Галл Э.: Находки венгерского типа из могильника «Андреевская щель». *IX. «АНФИМОВСКИЕ ЧТЕНИЯ» ПО АРХЕОЛОГИИ ЗАПАДНОГО КАВКАЗА*. Краснодар, 2019. 207–217.
- Кирпичников 1966:** Кирпичников А. Н.: *Древнерусское оружие*. Наука, Москва, 1966.
- Плетнёва 1963:** Плетнёва С. А.: Средневековая керамика Таманского городища. *Керамика и стекло древней Тмутаракани*. Издательство АН СССР. Ответственный редактор академик Б.А. Рыбаков. Москва, 1963. 5–72.
- Плетнёва 1967:** Плетнёва С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. „Наука”, Москва, 1967.
- Плетнёва 1976:** Плетнева С. А.: *Хазары*. "Наука", Москва, 1976.
- Плетнёва 2006:** Плетнёва С. А.: *Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование*. Воронеж, 2006.
- Пьянков 2014:** Пьянков А. В. – Хачатурова Е. А. – Юрченко Т. В.: *Возвращенные сокровища Кубани*. Краснодар, 2014.
- Рашев 2000:** Рашев Р.: *Прабългарите през 6-7 век*. Велико Търново, 2000.
- Сорокина 1959:** Сорокина, Н. П.: Средневековые погребения из некрополя города Кепы на Таманском полуострове. *Экспедиции Государственного Исторического музея* / Ред. Левашова В. П. Москва, 1959. 124–130.
- Схатум 2013:** Схатум, Р. Б.: К вопросу о хронологии средневекового могильника Казазово1 // *Вторые «Анфимовские чтения» по археологии*

*Западного Кавказа. Проблемы хронологии археологических памятников эпохи древности и средневековья: Материалы международной археологической конференции (г. Краснодар, 30–31 мая 2012 г.). Краснодар, 2013. 90–95.*

**Тарабанов 1983:** Тарабанов В. А.: Средневековый могильник у аула Казазово // *Историческая этнография: традиция и современность*. Ленинград, 1983. 148–155.

**Торгоев 2016:** Торгоев, А. И.: Венгры на Северном Кавказе? *Путешествие Ибн Фадлана: Волжский путь от Багдада до Булгара. Ibn Fadlan's Journey: Volga Route from Baghdad to Bulghar.* Каталог выставки. Гос. Эрмитаж [Центр Эрмитаж – Казань]. Изд. дом Марджани, Москва, 2016. 310–333.